

Pavetinom nazivaju u mom %avicaju svaku biljku pužavicu, npr. bršljan. Za razliku od ljudi-pužavaca, pavetina može da se popne u vrh stabla. Pavetina obavije i pokriva cijelo stablo tako da se više ne raspoznaje njegova prava priroda. Može da mu ispije sav sok i da uništi život u drvetu. Lakše je iskorijeniti stablo nego pavetinu.

U ZATOČENIŠTVU ZAVIČAJA

Rat se dotakao već moga najranijeg djetinjstva. Bilo mi je tri godine kad je moj stric Košta, iz Sremske Mitrovice gdje je službovao, morao izbjeći u naše selo, jer Austrougarska, udarivši na malešnu Srbiju hiljadu devetsto četrnaeste, nije trpila da joj u najbližoj pozadini fronta, na lijevoj obali Save, ostane iko ko bi je mogao »ugroziti«, nju, moćnu carevinu.

Tada sam prvi put čuo riječ »rat«, ali pravog pojma o njemu nisam imao baš nikakva. Isprva sam ga doživio kao veselu vrevu u našoj kući. Naime, u stričevnoj porodici bila su i tri dječaka, toliko grlata i goropadna da im ni sobe ni tavan, ni podrum naše kuće, pa ni širi okoliš, ne bijahu dosta prostrani. Stiska u kući, cika, svade i plač nas, dječurlije, trajali su ono pola ljeta do pod jesen, pa ta vrst uzbuđenja kao da je potisnula sva druga, i strahovanja i žalost, koja ratovi obično donose.

Ja, eto, nimalo se ne sjećam toga da je mati pohitala čak u Vinkovce ne bi li ondje susrela svog najstarijeg sina Dušana koji je, nešto ranije, poslao poruku, ko zna kako, da će u te i te dane možda proputovati kroz Vinkovce, u vojnom transportu sa Drine na ruski front. Kakva je vjerovatnoća da bi jedna mati mogla pronaći sina među hiljadama vojnika odjevenih, svi jednako, u plavkaste uniforme, i to u krkljancu jedne željezničke raskrsnice kakva je bila vinkovačka u ranu jesen hiljadu devetsto četrnaeste godine?

Pa i to se dogodilo. Čulo matere bilo je jače od svih prepreka. Ali, u moje sjećanje, malo kasnije, usadilo se nešto što je povremeno, pa sve češće i češće, počelo da remeti radost: žalost majke za Dušanom. Jer, od tog vinkovačkog susreta, pa sve do jednog novembarskog dana 1918. godine, o Dušanu se više nije ništa znalo. Ni pisma, ni smrtovnice, ni svjedoka. Jednostavno: »propao u ratu«, kako se to onda govorilo. Tek majčina žalost nagovijestila mi je da je rat - ta riječ koja se u porodici i selu toliko pominjala - nešto strašno, nešto što grabi i »odvodi« ljude u propast (»odvelo« ga u soldačiju, u rat) i što, napokon, ugrožava moju vlastitu sreću.

Vremenom su se množila i moja saznanja o ratu. Roditelji su čitali novine naglas pred seljanima koji su zalazili u našu kuću. Ratni izvještaji:

Pobjedničko napredovanje carske vojske kroz Srbiju!

Dolje Srbija!

Valja zauvijek očistiti to srpsko smeće!

»Dolje kralj opančar«, vikali su neki iz susjednih sela, a hodali su u prodrtim opancima. Govorilo se o vješanjima srbijanskih seljaka — »odmetnika«. A ja sejećam jedne užasavajuće anzihtskarte — razglednice: austrijski vojnik razjapljenih usta, žutih brkova i razrogačenih očiju (te oči često su mi se i u snu prividale) zamahuje bombom, a ispred njega srpski vojnici bježe u stravi. Na poledini karte pisalo je: pedeset i treća vražja pukovnija. Negdje su i pjevali: »Kolji, pali pedeset i trećac«. Pa onda, još jedna razglednica: srpskog vojnika opkolili sa svih strana; Austrijanac i Nijemac navaljuju sprijeda, a Bugarin prikrada mu se s nožem iza leđa.

Stizale su i vijesti (»izvješća«) o pogibijama na Drini i Karpatima, (pogibe i neki od Nikoliša iz Gornjeg Sjeničaka, a selom su učestala bugarenja) i meni je bilo sasvim nejasno kako je to Drina »odnijela« nekog, kako to Drina »nosi« ljude, konje i mostove, kad naša Utinja bezazleno miruje -u svojim bentovima, tukovima i jažama. Kasnije, kada su vojnici počeli dolaziti na »urlap«¹, o Drini i o Srbiji kružile su čudovišne priče: kako je i sam Nikola Tesla svojim smrtonosnim zrakama, pritekao u pomoć Srbiji, jer, eto, kad su carske pukovnije uspjele već da prijeđu preko Drine, pa zastale u vrbacima na srbijanskoj strani, odjedanput, usred tišine, Srbijanci, nevidljivi i dotad nečujni, osuše odasvud ubitačnom vatrom, a neko među Austrijancima povika: »Tessel ist gekommen!«²

Hiljadu devetsto šesnaestu i sedamnaestu pamtim po sve novim i novim mobilizacijama. Počeše skidati i zvona sa seoskih crkava. Za topove. Ode i naše zvonce. Razbi se u komade kad tresnu sa zvonika na tlo, a Đuranu Masleku, zvonaru, bi tad lakše: osta mu samo jedno zvono, pa je mogao da ga poteže s obje ruke.

Školska djeca čijala su stare pamučne krpe da bi se od kućina napravila šarpija za ranjenike, a djeci su za te zasluge dijeljeni nekakvi krstići. Govorilo se da je te krstiće slao sam car.

Čudni su bili ti odlasci u rat i ispraćaji. Najprije pijanstvo u kući, potom povorka svojte kroz selo. Sljapka povorka kroz blatista, tupo i nevoljno, kao da je ukop, a samo on, žrtva i polumrtvac, pocikuje i viče. Kao da bi htjeo vikom pokazati da još postoji. Ako se nikad i ne vrati, da selo barem upamti da je on — nekakav ubogi Skero, Bubonja ili Tutlan - doista nekad postojao. Povorka stiže do središta sela, do križanja, gdje se dućani i birtije. Sad neki nevidljivi đavolski režiser izvodi posljednji čin: vojnik nadušak izgrglja još jedan »petak« ljute špirutnjače, još jedanput rikne kao junac trećac, dohvati šljaku desnicom, a lijevom rukom šćepa ženu za vrat i počne da je krpi i krpi, baš kao što se prakljačom tuku rubine na perilu. Okupljeni svijet gleda nepomično, žena ne jauče. Obavljeno je i to. Sad je sve gotovo. Sad još posljednji rik i soldat zabacuje na leđa sandučić pun zlehudog jela koje je već počelo da se kiseli.

¹njem. Urlaub - odsustvo

²»Stigao je Teslala«

Tako su iz mog sela odlazili u boj carski ratnici.

Bijah onda nejak i neuman da to sve protumačim i shvatim. A danas rekao bih nešto u prilog objašnjenju zašto je čovjek, polazeći u rat i nepovrat, tukao svoju ženu; zašto žena nije plakala; zašto je svijet mirno posmatrao te užasne scene. Reklo bi se da je batinanje žene neka vrst preventivne kazne za njeno nevjernost koje će ona počiniti u odsustvu muža. Muž se unaprijed namiruje, uzima predjajam. Istina, muž strahuje od pogibije, ali se i nada: »Valjda kugla neće baš mene«. On polaže i nekakve nade u rat: »Možda će se u ratu nešto dogoditi, nešto srećno za mene. Samo nek ostanem živ, samo da se nešto dogodi, što je drugačije od ovog čemernog života koji provodim«. U stvari, ni muž ni žena ne vjeruju mnogo u mogućnost nevjerstva. Njoj, sada ojađenoj, a odavna već uveloj, sa čoporom osuči³ oko sebe i s porodom u sebi — njoj nije više ni do čega. I muž to zna. Ali je ipak tuče. Tuče je samo zato da se pokaže, da se uzoholi pred svijetom, kao da i on ima žensko, ono negdašnje, koje je još sposobno za kurvanje. Godi mu ta samoobmana. I ženi godi da bude tučena, i to baš pred svijetom (možda bi u samoći i vrisnula, možda bi dohvatila i sikiru da se brani), jer batina po leđima je dokaz da još nešto vrijedi.

Hiljadu devetsto sedamnaesta bila je prepuna čudnih zvukova. Obnoć, kad se sve utiša, i »pojutrijeh«, kad je prohladno, ili za vrijeme bure, kad je nebo čisto i planine pridu bliže, ili za južnih vjetrova koji preko dvije brdske kose donose pisak lokomotive, tada sam s našeg breška, ispred crkve, osluškivao nekakvo mumlanje i bumbaranje od zapada, od modrih planina Gorskog Kotara. Ljudi u selu su govorili: »To pucaju štukovi⁴ na Tirolu i Taliji. O, moj Radovane, da li ćeš glavu iznijeti?« Niko nije govorio ni o Kadorni ni o Borojeviću (Boroevitz — von Bojna).

Tirol, Talija, šta je to?

U našem albumu, u »žutoj« sobi, među mnogim anzihtskartama, rado sam gledao jednu: sure, nazubljene, stjenovite planine propete do samog neba; na jednom zupcu, nad mračnom bezdani, sjedi čobanin i puši lulu. Daleko, na drugom zupcu ustubočio se kočoperno divojarac. Na poleđini razglednice stajaše: »Errinnerung von Tirol«⁵. Zlo je taj Tirol. A neki seljani, povratnici iz rata, nosili su čudnovate cokule: teške, s debelim đonom i okovane zubastim čavlima. Govorilo se u onoj ratnoj bosotinji: »Blago njemu, nosi tirolske cokule«. Ali, teško njemu, ako ga zateknu šerežani⁶: skinuće mu cokule jer su »vojn« i ostaviti ga da bosonog tapka na prtini, a može još dobiti i kundak pod bubrege. Zlo je taj Tirol.

O »Talij« govorili su najčešće naši starci, osamdesetogodišnjaci. Za njih, Talija je bila zemlja izgibije i najcrnje zlopatnje. Tamo nam je bilo, kazivahu starci, »glavno izgubljenje«, što će reći da su glave gubili.

Imao sam djeda, Jovana Nikoliša, koji, zapravo, nije bio moj pravi djed, nego brat moga djeda Petra, no, budući da je djed Petar dosta rano umro, mi smo

³ Sitna djeca

⁴ topovi

⁵ Uspomena iz Tirola

⁶ Žandari

sad Jovana smatrali jedinim djedom i jako smo ga poštovali i voljeli. Djed Jovan je živio nešto podalje od nas, negdje »gore«, u brdima Gornjeg Sjeničaka. Za mene, po slušanju od odraslih, njegovo obitavalište bilo je nedokučivo visoko, sazdana od sve samih čardaka što se jedan iznad drugog propinju do neba. Taj »gornjik« svijet bijaše stvarno nekakav svijet za sebe, zatvoren, naročit. Njegovi ljudi bijahu pomalo mlatarasti, nesagnani, »kao neograbljen strnokos«, mrki i smrknuti, vješti bojdžije, uvijek spremni za tuču, a i odijevali su se nešto drugačije: košulja im do ispod koljena, o pojasu čemer ili potpašaj, »na tri kata«, s krivim nožem, vezanim o dugačku terkiju. Vidiš li nekoga od tih gornjosjeničarskih krdžalija kako ti ide u susret, biće razumno da se skloniš s puta.

Dakle, djed Jovan iz tog, za mene tajnovitog, gornjeg kraja silazio bi do nas vrlo rijetko, možda svega jedanput u godini, kad je kakav znamenitiji god, o Spasovdanu najrađe. Ta golema starčina, ali vitka kao jablan, dojahala bi na paripu i u sedlu, opet naročitom, kakvo nije niko drugi imao: duboko, tursko sedlo iz koga nije bilo lako ispasti. No, djed Jovan bijaše sušta protivnost mojim predstavama o ljudima Gornjeg Sjeničaka. Pitom, tih i razložan u govoru. Valjda zato što je ostario, jer niko ne pamti kakav je bio i šta je radio dok je mladovao. I tako, dok bi prozori naše kuće podrhtavali od potmule topovske tutnjave, djed Jovan bi nam pripovijedao o svojoj vojni na »Taliji« 1859. i 1866. godine:

»Zlo i naopako. Ne petim, dakako, Bonapartu, ali dok sam bio dječarac slušao sam od našijeh staraca o Rusiji i Borodini. Pa ni tamo nije bilo gore od Talije. Daklen, u proljeće hiljadu osamsto i pedeset devete car naš naredi da se udari na Lubardiju. Zašto? A ko bi znao zašto. Car je zapovijedio i — šlus. Uzelo i mene. Daklen, naše graničarske čete iz Glinske pukovnije stigoše, što pješke što cugom, do talijanske ravnice i ondje tek vidjesmo koliko ima naše vojske. Daklen, pritislo sva sela i gradove ka oblak. A kakve li ljepote u okolišu, sve vinograd i pšenica ka zlato, već u prvom zrijenju. Zlo i grkavica otpočeli su već s proljeća. Vojske nam se zamršiše. Kolone se sudarahu na cestama. Ista vojska, a sve jedan drugome u čelo udaramo. Taman vojska krene tamo i tamo, kad stigne zapovijed: nazad! Taman kreneš u angrii⁷ i poždeneš Talijana, kad stigne zapovijed: rickug⁸ Ko nam takve đenerale postavi, da ga bog ubije. Daklen i sam car stigao je na ratište, ali ne mogade ništa otporaviti. Zlo pa zlo. Krajem lipnja smo se gadno sudarili kod Sulverina⁹. Tu je krvi poteklo ka' povodanj po našijem barama. Prašina i dim su zaklonili i samo sunce. Ginulo se ka' u otkosima, jer nam je befel kazivao da valja stajati u hrpi i čekati na novi befel, a za to vrijeme krpe po nama topovi. Oslobodi bože, šta se s nama činilo. Sretni smo bili kad krenemo u juriš, samo da se nekud makneš, kud bilo, samo da ne stojiš na mjestu ka' marva na placu. Otmeš crkvu, a oni je začas preotmu, i tako nekoliko puta u dan. Daklen, još bi nekako i izišli na kraj s Talijanima, boje se bajuneta, ali s Vrancuzom je bilo gadno. Dobri su šicari, ne uzmiču lako, a imali su vražje topništvo, i konjanik im je u oklopu i ne možeš mu ništa. Najviše se

⁷ njem. Angriff - napad

⁸ njem. Ruckzug - povlačenje

⁹ Solferino, selo kod koga je 24. juna 1859. bila odlučujuća bitka u ratu između Austrije, s jedne strane, i Sardinije s Francuskom, s druge strane.

ginulo poradi fane¹⁰. Neprijatelj, ka' jastrijeb, zaleti se na fanu, mi smo oko fane, neprijatelj nas fašćera i zarobi fanu, dok naš veljbaba ne povikne: »Ne daj fanu, car nas gleda s brda, odrobi fanu!« I mi opet u juriš, i tako nikad kraja ginjenju. I vrućina silna i žeđ nas je umorila. Pili smo vodu iz štokakvijenih kanala, smrdi na šekret, ali moraš. No, od svega najžalije mi je bilo gledati koliko strvi i vinograda povaljaše vojske, koliko tega propada. Cijela naša Banija mogla bi jesti i piti ravno godinu dana«.

Između svih nevolja i svih žalosti od kojih je djed Jovan patio u ratu na »Taliji«, on je i sada, šezdeset godina poslije, najviše tugovao za žitom, za tegom, upropaštenim na poljima »Lubardije«. Uzdasima nad žitom obično se i završavalo njegovo pričanje. A onda bi moj otac još pripitao:

- Striče, kaži nam još samo ono o žabama!

— K vragu i žabe! Istina je, gladovali smo, ali pitam ja vas, koje bi čeljade ljudsko pristalo i žabu pojesti? A Talijan se nadovezao, pa ne možeš proći kroz selo od njegovijeh ponuda: »Ki vol kreki?«

Mi, djeca, jedva smo dočekali da priča dospije do toga: »Ki vol kreki«, pa da se stanemo daviti od smijeha. Djed Jovan je ove tobože talijanske riječi razumio kao da Talijani pitaju: »Ko želi žaba?«

Još je djed Jovan pominjao i rat na Prajsku i bitku kod »Kenigeca«¹¹, ali smo mi više voljeli pričanje o »Taliji«, valjda zbog onih žaba, ili zato što su nam topovi s Talije bubnjali u ušima.

No, iz svega toga pričanja djedovog meni se najvećma urezala u pamet nekakva žuta boja: žuta sunčeva žega, žuta spržena polja, žuta prašina, žute zastave i vojnici u uniformama i brkovima žutim od prašine. Samo im oči bijahu krvave od nesanice i od žeđi i od ratničke jarosti. Vjerovatno su te slike, određena realnost, koju sam u svojoj mašti redukovao na jednu jedinu boju, uticale da se u mojoj podsvijesti uvriježe dva veoma mučna noćna sna koja će se vrlo često ponavljati u vrijeme moga dječastva, pa i kasnije. Prvi san: nad čitavim našim selom, nad svim brdima i dolovima uzdišu se ogromne žute zastave i to visoko., visoko do samog neba; zastave ne miruju, već poskakuju kao da ih nekakve nevidljive ruke kopljima uzdižu i spuštaju naizmjenično, i to neprestano titranje zastava gore - dolje dopušta da se nad zemljom mu'njevito smjenjuju zasljepljujuća sunčeva svjetlost i gusta tama. Drugi san: čitavi vazdušni prostor iznad našeg sela, od najšireg obzorja pa do vrha nebeskog svoda, pretvorio se u jedan ogromni badanj poput onog koji se okreće u mašini - prebirači za žito. Badanj je pun zrnja, žutog žita i ja ležim usred toga žutog kolovrata, zagušen zrnjem i ošamućen uslijed okretanja po krajnjoj periferiji badnja. Obadva sna bijahu popraćena jecanjem i moji su morali da me bude i smiruju.

Znameniti svjedok bitke kod Solferina Henry Dunant u svojem »Sjećanju na Solferino«¹² piše pored ostalog:

¹⁰ zastava, od njem. die Fahne.

¹¹ Konigraiz ili IltaJec KraU>\ e u Češkoj, gdje se 3. jula 1866. odigrala bitka između pruske i austrijske vojske.

Hrvati se priljube uza zemlju ili se prikriju u šančeve, pripuste protivnika k sebi, pa onda iznenada iskaču da bi ga kundacima uništili . . .

Kod San Martina bude ranjen kapetan Palavičini; njegovi vojnici ga na rukama unose u jednu crkvicu gdje mu se ukazuje pomoć. Ali Austrijanci učine protivnapad i prodiru u crkvu. Bersaljeri, preslabi da se odupru, moradoše da napuste svog oficira. Uskoro Hrvati dohvatiše veliki kamen, koji stajao pokraj portala, i razmrskao glavu jadnom kapetanu tako da mu je njegov mozak poprskao mundir . . .

Pa i neki Francuzi htjedoše da se svete nad zarobljenicima, jer su ih smatrali za Hrvate. . . ali su to bili ustvari Mađari, koji su nosili iste uniforme, kao i Hrvati, mada nisu bili ni blizu tako okrutni . . .

Vrlo rijetko su ranjeni i zarobljeni Austrijanci pokušavali da prkose pobjednicima. . . Ali neki Hrvat zgrabi kuglu, koju su mu upravo izvadili iz rane, i hitne je hirurgu u glavu.

Tako je, prije stotinu godina, pisao Henry Dunant, ženevski građanin, pošto se zatekao slučajno u Lombardiji kao turist i postao posmatrač bitke kod Solferina. Čitavi njegov spis, njegovo ponašanje u toj bitki i njegova potonja humanitarna djelatnost ne daju nam nimalo razloga da posumnjamo u njegovu dobru volju da užase Solferina prikaže reporterski istinito i nepristrasno. Pa ipak, ja bih se usudio da Anri Dinanu primijetim da se on u nečemu ipak malo prevario. Opisujući okrutnosti »Hrvata«, on nije znao da su jezgro i junačko srce te »hrvatske«, odnosno austrijske vojske, sačinjavali i moji graničari, Likaneri i Kordunaši, sve zgoljni Srbi, moji Kvrkobasi i Crnokraci, Balatini i Derenčini, Rolete i Čukani, Firari i Kaproli, Trubalini i Kačari - sve silovnici i bojdžije, vjerni podanici cara Franje, spremni da umru za cara, za njegov Visoki Dom i njegovu »fanu«, jer befel je befel. A, uostalom, možda se u tome ratu moglo štošta i ujangmiti, neki čavlić, ili bakreni kotlić, pa zašto u toj ordiji ne bi našao mjesta i po koji Skorupan, Mućak, Skican ili Stroca, ta oni su vješti u kokošarenju po Sjeničaku, pa zašto ne bi, dok bitka još traje, pretresli i mrtvačev telećak ili talijansku konobu? Dakako, ne treba iz tih junačkih podviga izuzeti ni sirotinju iz hrvatskih pokupskih sela. »Kolji, pali pedeset i treća ...« Ja ne bih mogao da se zakunem da ni moj dobroćudni djed Jovan nije bio baš onaj »Hrvat« što je ranjenog bersaljerskog kapetana dotukao kamenom u crkvi. Jest, djed Jovan, kako sam ga upamtio, bio je bijel i pitom kao ovca i nekako uzvišen kao svetac. Ali, dok nije stekao pravo na svetački položaj, morao je da provede pripravnički staž od punih šezdeset godina, jer na Solferinu je imao samo dvadeset. Na Solferinu je bio opijen vlastitom mišićnom silom, željom za slavom i - rumom. Bili su tamo prisutni i car i »fana« i hiljade njemu sličnih munjenih jurišanata. Pa i Stevan Nemanja, dok nije postao Sveti Simeon Mirotočivi, morao je da bogougodno poodsijeca ruke i počupa jezike hiljadama svojih podanika, sunarodnjaka, pravih pravcatih Srbalja, samo zato što, kao jeretici, krivovjerci - bogumili, nijesu mislili onako kao što je on mislio. Pa moj kućni patron Sveti Mrato³², alias Sveti Stevan Dečanski, prije svetačkog čina bio je srpski kralj (od 1321. do 1331). Ne znam kakva je bogougodna djela učinio, ali znam da je bio

¹²Ime Mrato potječe od Sv. Martina Tourskog (po fr. gradu Tours), nekada opštehršćanskog sveca, na čije mjesto je, u kalendaru, stavljen i Stevan Dečanski.

kralj iz loze Nemanjića i da je kraljevanje sviju njih bilo zalivano suzama i krvlju nečijom. Ovaj moj svetac, na primjer, bio je tiranin i bratoubica, kako veli Jireček, a njega je opet svrgnuo i dao zadaviti njegov rođeni sin, car Dušan Silni. U manastiru Manasiji i danas postoje freske, divne sa slikarskog stanovišta, i među njima »Sveti ratnici«: Areta, Nestor i Nikita. Jesu li ratnici? Ma jesu, jer nose oklope, koplja i mačeve. Šta rade ratnici? Zna se. Jesu li i sveci? Ma jesu, jer su im oko glava zlačani oreoli. I tolike stotine drugih svetaca - bivših moćnika, tirana, licemjera, hulja, ubica - postajali su bezgrešnici u času kada su ocijenili pravi trenutak da se pospu pepelom! A da bi bilo dovoljno pepela, koliko ima pretendenta na svetaštvo, potrebno je sažeci podosta tuđih domova ... Tako je to bilo i tako jeste, pa šta onda da se zamjeri nekome od mojih Kvrkobasa - »Hrvata«, što su žarili i palili po Taliji?! Svi su oni sveci, samo što postupak kanonizacije njih redovno zaobilazi.

Hiljadu devetsto petnaeste godine, u ljutim okršajima na Mačkovom Kamenu, srbijanski vojnici opkoliše grupu Austrijanaca i povikale:

— Predaj se, Švabo!

— Nijesmo mi Švabe, van Srbi iz Like. A Srbin se ne predaje živ nikada. Nećeš, valaj, dok je nas ovdjeka.

Danas još živi u Sjeničaku Mile Pavlov Rudan, zvani Car, osamdeset i tri godišnja orlušina, lijep i visok poput mladog jelića. Mile pripovijeda:

»Ratovao sam u devedeset šestoj regimenti karlovačkoj (»masirala, maširala devedesetšesta, kolji pali devedesetšesta«) najprvo na Galiciji, pa na Taliji, Pijavi i u Tirolu sedamnaeste u inženjeriji, bio sam Specijalan za puzanje ispod bodljikavog drota¹³, siječem ja drot i krčim prolaz i ne obzirem se na kugle baš ka' da krčim ovu kupinu više kuće, pa tako na Vodnom Vrhju zaradim dvije taperkajt medalje¹⁴) ravnih sedam kruna mjesečno na njih. Tukli smo se i na Krnu iznad Soče visoko pod oblacima dvije hiljade metara, kad jednog dana banu među nas glavom feldmaršal Borojević, a moji kompanjoni kud koji pobješkoše u latrine. Prislalo im se od strave, da li zbog kanonade ili poradi strogoće feldmaršalove, tek ja ostah sam samcat pred dekungom¹⁵, a Borojević ravno preda me:

— Es' ti Mile iz Sjenčaka?

- Esam, gospodin feldmaršal

- A pušiš li ti Mile?

- Pušim kad imam šta, gospodin feldmaršal

— Evo tebi Mile paklo elđi¹⁶ al' moraš reći pred svijema večeras u minjaži naglas: »Bolje je pušiti nego srati«.

- Gehorzam sam gospodine feldmaršal. Kazaću im baš tako.

Još mi reče Mile Car da su lički i kordunaški oficiri i đenerali bili najčešće kopilani, pa zato nisu mogli nikud drugačije da se probiju nego u vojsku! Mile je

¹³ žice

"njem. Medaille für Tapferkeit - medalja za hrabrost

¹⁵ podzemno sklonište, rov

¹⁶ vrst cigareta

u toj ocjeni, svakako, malo pretjerao. Ali, da su lički i kordunaški veljbabe i oficiri bili zli prema svojim vojnicima, Srbima, da su bili veći Švabe od nekog Franza iz Linza, to potvrđuju svi stari ratnici.

Nikola Vujičić, zvani Sudžuk, ratovao je po Srbiji u sastavu 96. infanterijske regimente, 1914. godine. Taj Sudžuk, puka sirotinja, pošto se vratio živ iz rata, hvalio se po selu kako je u Mačvi naticao na bajonet živu srpsku djecu: »Barnem ga, odignem u vis i zavrtime nekoliko puta«. Sudžuk je bio čisti Srbalj, krstio se s tri prsta, znao je Očenaš-ize-jesi i slavio Krsno Ime Svetog Đurđa. E, moj Nikola Sudžuče, šta da kažemo o tebi? Da si gnjida, uš iz čarape, upljudak, pasji nakot? Malo je, a možda i previše. Da oplakujemo »tragediju srpstva«? I to je plitka koještarija. Tragedija je mnogo dublja i, barem zasad, bez spuštanja zavjese. Dokle doseže naše pravo da ti sudimo, ili — praštamo?

Hiljadu devetsto četrdeset prve, druge i treće »Talija« je ponešto uzvraćala »Hrvatima« i Hrvatima. U pohode je došla i prava »Talija«, a ne samo Mussolinijev fašizam. Kalabrezi, Sardinezi, -Milanezi praunuci bersaljerskog kapetana, došli su da pale kordunska i lička sela i sažižu žive babe u kućama i da žderu kokoši, mačke i - žabe. Ovaj put nisu nudili: »Ki vol krekii«, nego su iskali: »Daj krekii, daj serpente, daj mačkaki, daj, samo daj, sve što može stati u manjerku«. Zagorski kumeki, golotrbi i bosonogi ili jedva s prodrtime opancima, hiljadu devetsto četrnaeste skandirali su: »Dolje kralj opančar«, kordunaški zujani uzvraćali su im rugalicom: »Ode Mate u Karpate«, lički veljbaba na Mačkovom Kamenu riknuo je: »Srbini se ne predaje«, a moj Nikola Sudžuk probadao živu djecu po Srbiji.

Pa šta je to sve skupa i na kraju krajeva? Opšti ljudski jad? Ne, ne, nije riječ o »opštem jadu«, riječ je o jadu jadnika.

Ratove nisu vodili samo ćesari i đenerali, kapitalisti, imperijalisti i hegemonisti., Rat su vodili i jadnici, unoseći u nj i svoj osobeni prilog: iskopavanje očiju jedan drugome, nabadanje djece, pečenje žive djece pod pekvom¹⁷.

»Junaštvo« jadnika, to je također rat, i to najsvirepiji od svih ratova, rat bez bijelih rukavica, bez pravila i milosti. Gospoda se pridržavaju ratnog protokola. Ni za nagodbe njihove nikad nije kasno. Tragedija Nikole Sudžuka i miliona Sudžuka je u postojanju silništva s jedne i podaništva s druge strane. Silnici upravljaju rukom podanika, a neki među ovima, jučer i danas, misle da je podaništvo najveća vrlina. Silnici naređuju da se ubija u ime Boga, ideja, slave i veličine, a Sudžuci ubijaju »bezidejno«, ali zato temeljito.

A naša hiljadu devetsto četrdeset i prva?

Gledana sa stanovišta »istorijske zakonitosti« ona je zacijelo nešto sasvim drugačije od svih minulih krvoprolića. Potomci ratnika sa Borodina, Leipziga, Talije, Konigratza, Drine, Mačkova Kamena, Galicije, Tirola i Piave, dželatili Bune 1848. godine, zaista su postali drugačiji od svojih bezazlenih, zadržanih, okrutnih i zaglamastih predaka. Neko im je usadio novi kalem, neko im je istančao i zategnuo strunu koja će, postavši osjetljiva na »fanfare budućnosti«,

¹⁷ crijepljaja

zabrujati hiljadu devetstočetrideset i prve sasvim novim zvucima. Postaće oni dobrovoljni zarobljenici svoje budućnosti. Očovječeni i oplemenjeni jadnici. No, plemeniti kalem, dokle će on trajati? Neće li već prvih godina mira, kad su fanfare utihnule, otpočeti oslobodavanje od »ropstva« budućnosti i vraćanje u nekadašnju »slobodu« jadništva? Ostaće još po koji plemeniti kalem. Svakako, dobro je i toliko.

Ali, o tom - po tom.

Glad je bila vječit saputnik mog sela. Doduše, ne uvijek do umiranja.

Bijelog žita moglo je da urodi jedva toliko da se pogaču moglo iznijeti na stol samo o Božiću i Krsnom Imenu. I teškom betežniku pred smrt. U sve ostale dane jelo se kukuruz. Ali, i kukuruza vlastitog doticalo je samo do proljeća. A potom je na redu kupovina, ako se ima čim i odakle.

Hiljadu devetsto sedamnaeste i osamnaeste zavlada je suša i glad koja se i danas pamti.

Vlast je preduzela da se narodu namakne bilo kakve hrane. Počele su stizati mekinje, ali našlo se ne malo špekulanata koji su u mekinje stavljali piljevinu i pijesak. Na glad se nadovezala španjolska groznica - grip koji je te godine (1918) obigrao čitav svijet, pomorivši oko 20 miliona ljudi. Ni u našem selu nije bilo porodice koja nije legla u postelju, pa nije ostalo nikog zdravog ni da podvori. Pomor je bio tako visok da moj otac, sveštenik, nije uspijevaio da svakog pokojnika opoje ponaosob, već je morao da iz svakog zaseoka povede skupni sprovod mrtvih. Po desetoro na dan. Njega, mog oca, Španjolka je mimoišla. Za utjehu preživjelim. Nikolica Bratić, zvonar, nije se odvajao od zvona, jer, tek što odzvoni jednome, stiže poruka da zvoni drugome. Smrt je naročito kosila mlađe i jedrije ljude. Zvonar je stalno zvonio, na groblju bugarenja nisu prestajala, a o ruskoj revoluciji, ili o novoj državi niko nije govorio.

Uz glad i pomor, sedamnaestu i osamnaestu godinu pamtim i po ratnim bjeguncima i lovu na njih. Oni, koji su već bili okusili front, pa pušteni kući na kraći urlap, nisu se više vraćali, a oni koji su dobijali prvi poziv na regrutaciju — »stavnju« nisu se odazivali. Mile Jankov Katić - Kojo boravio je nekoliko mjeseci u jami, iskopanoj ispod sjenika, drugi su preko dana krstarili s brda na brdo i osmatrali kretanje žandara. Sjećam se dvojice Katića koji su svaki dan provodili ispod naše kruške na brdu, odakle je širok vidik, a moja mati im je iznosila hranu. Mnogi su trovali oči duvanom, kukoljem i krečom.

Neki istoričari se trude da vojnim bjeguncima iz 1917-1918. godine dadu što više političkog značaja i da ih uvrste u snage koje su pružale svjestan otpor imperijalističkom ratu i Austriji. Što se mog sela tiče, mislim da je to proizvoljno natezanje stvari na nekakav zamišljeni politički kalup. Stvarnost je bila mnogo jednostavnija: ljudima je bilo svega dosta. Rana i smrti - bilo im je dosta. Da gledaju propast svojih porodica i posjeda - bilo im je dosta. Neuzoranih njiva - bilo im je dosta. Njih nisu zanimali nikakvi društveni sistemi, ni buduća prekrajanja država. Samo mir. Samo kući. Samo plugu i brazdi, i voćnjaku, i rakijskom kotlu, i znojnim žetelicama, (da ih dočekaš i povališ u grmu). Do vraga carevi i kraljevi i države! Pouzdano znam da ni sam izraz »zeleni kadar«, u onom smislu u kojem mu se želi dodati i nešto crvene boje, nije u mome kraju bio poznat.

Dobro pamtim »lovce«. Žandari ili šerežani, kako su ih naši ljudi zvali, nosili su crni mundir i okrugle kalpake s plavim pijetlovim perjem, koje je odsijavalo na suncu. Uvijek sam se pitao, da li riječ »šerežanin« označava onog koji »reže« ljude nožem (strašno sam ih se bojao) i koliko li je pijetlova moralo da izgubi rep da bi se toliki žandarski klobuci mogli okititi. Najstrašniji od svih šerežana bio je nekakav Ličanin Zobenica. »Gadan, gadan, gadan«, govorio bi o njemu Nikolica Bratić, čuveni mlinar, zvonar i ženoljubac: »Ubio bi i sam krv u živom čoku«. Pomoćna snaga žandarima za čuvanje »reda« u pozadini i za hvatanje bjegunaca bili su »pučki ustaše«, nešto poput »opolčenija« u Rusa, ili »trećepozivaca« u Srbiji. Za naše selo bio je zadužen nekakav Marko — ustaša, ali bi on za bocu rakije zažmirio na sve. Još su tu bili i opštinski panduri, »suzubine«, »crvotočine«, »vurdupine«, »premetačine«, »pojelci«, »muktari«, »uljezine« i »poguzije« kako ih i danas naziva moj parnjak Stanko Maslek, Matije sin. »I, sad, dede, neka se skloni, sačuva i spase kukavo čeljade od tolikijeh gončina«. Manu Pejića gonili su i ubili iz puške kao zeca žandari Ostoja i Rudić, obadva zloglasni. Bio sam svjedok jednog lova na bjegunca. Za teške ljetne omorine mi, djeca, kupali smo se u Utinji, dok je u hladu pod vrbom spavao neki čovjek. Odjednom neko povika: »Evo šerežana«. Zaista, kao da su iz zemlje izronili, perjaši se već trkom ustremljuju ka rijeci. Usnuli čovjek, srećom je bio na drugoj obali, skoči kao srndač te uhvati bijeg preko livada. Žandari klekoše i pripucaše, ali kasno. Bjegunac se već dohvatio šikare u Orlatu i za neki trenutak smo ga mogli vidjeti kako magli Pejića brdom. Bio je to Mile Đurin Maslek, zvani Pek. Vele da je poginuo 1943. u Crnoj Gori, u Sedmoj diviziji. Svaki dan se moglo čuti da nekoga hvataju.

U školskoj učionici došlo je do smjene slika: starog cara Franju Josipa Prvog (ćela, viseći, mesnat nos i široki bakenbarti koji su postali simbol jedne epohe) smijenio je car Karlo Četvrti. Bio je ljepuškast i mi smo mu se divili, ali šta to vrijedi kad su vojnici-bjegunci znali potihom zapjevati: »Care Karlo i carice Žita, što ratuješ kada nemaš žita«. Bilo nam ga je žao. Mi smo i nadalje čijali stare krpe i dobijali krstiče.

Školama su dijelili listiće i knjižice o ratnim invalidima: naslikan vojnik-brkajlija bez ruke; potom druga slika: taj isti vojnik, ali s nekakvom gvozdenom kukom na mjestu ruke; potom serija slika: kuka pilo drvo, kuka poteže ručku na mašini, kuka gura kolica. Vojnik je sad nasmijan i ozaren od sreće.

Jednog dana hiljadu devetsto sedamnaeste moj otac, u svojoj radnoj sobici punoj seljaka, raširio je kartu Evrope i pokazao na desnom kraju karte ogromnu zelenu plaštanicu: Rusija! Zelena, golema zemlja Rusija! Pamtim glasove: »Ma da li su baš cara svrgnuli? Neko veliko zlo i ubet¹⁸ predstoji sad svijetu, šta će sad s nama biti bez Rusije?«. Čuo sam i riječ »boljševizam«, kao kad se govori o kugi. Slušam kako govore da Karlovcem prolaze beskrajne kolone zarobljenih Rusa.

U zimu, negdje na prijelazu sedamnaeste u osamnaestu, jedno jutro, zapao je snijeg i ja sam, u veselju zbog snijega, počinio mnoge nestašluke toga dana: rastjerivao sam kokoši po dvorištu i zabavljao se gledajući ih kako grcaju u dubokoj snježini, nemoćne ni da koraknu, a kamo li da polete; lako sam ih lovio i

gnjurao u snijeg. Naročito sam se svetio starom orozu - reponji koji me je, inače, uvijek progonio svojim kandžama, ostrim i golemim poput onih u zmaja.

Moja objijest slutila je nekakvom zlu.

U suton stiže nam u kuću Branko Milić, sin popa Nikole, velikog prijatelja naše porodice iz susjednog sela Štipana. Branko je već bio dorastao do vojnika, dobijao je pozive na stavnju, ali je na sve načine uspijevao da izbjegne rat. Međutim, ako nije pucao na frontu, to ne znači da nije volio oružje. Nosio je pištolj »brauning«, i sada, došavši u kuću, odlaže ga s pojasa, »ispražnjuje« cijev, okine obaračem i - tras! - metak šišnu kroz mekač mog trbuha. Srušio sam se, više od straha, jer, zapravo, nisam osjetio ništa više nego da me je varnica opekla. Ali, kućom je zavladao užas, majka i sestra su bile same, pošto je otac bio negdje na putu, sestra je izletila pred kuću, zapomažući za doktorom (kakav doktor u onoj sniježnoj pustinji!). Potom su mi začepili vatom ulaznu i izlaznu ranu i povili me ručnicima. Šta da se radi dalje? Ići po doktora u Pisarovinu ili Karlovac? Ne, nikako, zaključuje mati. Za doktorom bi morala uskoro doći i žandarmerija da istraži odakle je oružje, a to bi Branka Milića odvelo u propast. Drugog dana spopadne me vatruxtina i buncanje: opet one *^Lte Rastave* što podikuju do neba, opet žuto zrnevlje u badnju koji se oko mene okreće. Srećom, u selu je tih dana boravio na »urlapu« Pavao Mrkalj - Kuka koji je na tirolskom frontu služio kao bolničar. Provrelom vodom razmekšao je čepove, zapčene u ranama, povadio ih i otvorio prolaz gnoju. Rekao bih - genijalno! Odmah mi je bilo lakše. Zatim, svakodnevno ispiranje karbolnom vodom. Bolovao sam do proljeća 1918. godine.

II

Jedva dočekani svršetak prvoga svjetskog rata, koji će u našem selu odjeknuti dosta osebujno, mi, u našoj porodici, doživjeli smo, s početka, jedino kao povratak Dušanov. Ništa drugo, nikakvi »prevrati«, nikakve smjene državnopravnih sistema i dinastija, nikakva prekranjanja evropske karte, nisu za nas imali toliko značaja kao to popodne u kasnu jesen hiljadudevetsto osamnaeste (pao je prvi snijeg, nekako uoči našeg Krsnog Imena, Sv. Mrate) kada je Miloš Maslek, susjed doskakao u kuću i bez daha javio: »Evo Dušana, ide uz vinograd«. Četirigodišnje, uvijek prisutno tugovanje za njim, sada se zgusnulo i, naročito u majke, pomiješalo, u prvi tren, sa još jednim, još bolnijim osjećajem: sa užasom. Mati je bila užasnuta mišlju, nije li se Miloš, inače pomalo blentav momak, prevario, nije li doživio priviđenje, ili je samo čuo nečije naklapanje o mogućnosti Dušanova povratka, onako kako se to i o mnogim drugim, nestalim u ratu, u to vrijeme naklapalo, a da se nikad nisu živi pojavili.

Ovaj put bila je istina. Sjećam se dobro: iza sjenika pojavila se spodoba meni čudna jer nisam upamtio bratov lik kad je otišao u rat: visoka, oficirska šapka srpske vojske, oficirski kišni ogrtač i prema toj spodobi pohrlila je prva mati.

U kući, kad se sve stižalo, Dušan nas je sve posmatrao, čutljivo, ispitivački, ali sa blagošću i osmijehom svojih plavih očiju. Čini mi se da je najviše posvetio pažnje baš meni, kao da se neprestano čudio: »Ta koliki si narastao«. Dušanu je bilo 27 godina i ja, sa svojih sedam godina, gledao sam ga zabezeknuto: bio mi je

najdivniji i najljepši čovjek na svijetu. Dušanova odiseja: mobilisan 1914. u devedeset šestu, karlovačku regimentu, upućen isprva na Drinu, protiv Srbije, potom na ruski front. Tada, na putu za Galiciju došlo je do susreta sa majkom u Vinkovcima. Dušan je već u gimnaziji zavolio Rusiju. Naučio je ruski jezik, i poslije, počevši studij medicine u Pragu, zanio se idejama T.G. Masaryka. Sva, dakle, idejna priprema bila je završena. Neće on dugo čekati priliku da prebjegne na stranu Rusa. Dunavom stiže u Srbiju kobne hiljadu devetsto petnaeste, taman pred slom i povlačenje preko Albanije. Svjedok je užasa koje srpski vojnik trpi od gladi i bolesti. Živi kosturi, u isprekidanim kolonama, gmižu ka moru.

Thalatta, thalatta! Dokle će ljudi, vječiti paćenici, uzvikivati te riječi ushićenja, kada će već jednom biti kraj njihovim nadama i varkama?

Na brodu za Krf vojnici dobijaju prvi obrok. Istrošeni organizam ne podnosi hranu, ljudi povraćaju, ali glad je tolika da lapaju svoj vlastiti bljuvanak. Neko s palube povraća u utrobu broda. Dolje, jedan od gladnih dočekuje i - jede. Onaj odozgo vapije: »Ne diraj, brate, ostavi meni, to je moj«.

Solunski front sedamnaeste i osamnaeste. Tu Dušan radi, kao medicinar, u bakteriološkoj laboratoriji poljskog naučnika bakteriologa, prijatelja srpskog naroda i humaniste Hirschfelda. Ne znam ništa o Dušanovom putovanju od solunskog fronta do Sjeničaka.

Taj prvi njegov boravak u porodici, poslije toliko dugog ratnog izbjivanja, trajao je samo par dana. Morao je odmah dalje, jer je još bio srpski vojnik — dobrovoljac, ali iza njegovog odlaska ostalo je u našoj kući blaženstvo. Još će doći o Božiću 1919. godine.

Ostaviću za sad po strani Dušanov životopis, sve do posljednjeg čina u njegovom životu. Umro je na mukama u beogradskoj specijalnoj policiji 7. januara 1942. godine. Imao je pedeset i jednu godinu. Stevan Bodnarov, vajar, pričao mi je:

»Na dan 31. decembra 1941. godine iznenada su banuli agenti specijalne policije i uhapsili me. Sproveli su me u odeljenje specijalne policije na Obilićevom vencu. Smešten sam u ćeliju broj 9 na mansardi. U ćeliji je bio totalan mrak i ja sam prilikom ulaska gurnuo neke drugove koji su ležali na podu. U jednom momentu čuo sam jecanje. Zastao sam i nisam se dalje micao. Čučeci sam sačekao zoru. Kada je svanulo tada sam tek video da pored mojih nogu leži jedan drug sav u ranama, a pored njega levo i desno poredani kao sardine još nekoliko drugova. Ni jednog od njih nisam ranije poznao. Čitavog dana nismo skoro progovorili ni jedne reči. Tek sutradan nekako su se povelili razgovori i uspostavili smo neki međusobni kontakt.

Druge noći su se najednom otvorila vrata. Pojavili se agenti. Prozvali Dušana Nikoliša i zvali ga da sa njima pođe na saslušanje. To je bio onaj drug koga sam zatekao da ječi sav u ranama i koga sam ja u mraku pri ulasku u ćeliju nehotice bio povredio. On nije mogao ni da se pokrene od rane, a kamo li da iziđe. Agenti su ga grubo dohvatili i kao vreću izvukli napolje. Ustvari su ga odneli u čebetu. Nakon sat ili dva, ne sećam se tačno, vratili su ga u ćeliju. Dušan je bio sav u krvi. Ponovno su ga tukli, ne zna ni on po koji put. Za sedam dana vodili su ga još dva puta na saslušanje i uvek je vraćan još više izmrcvaren.

U istu sobu osim Dušana Nikoliša bio je u to vrijeme ubačen i Rodić, atentator na Vujkovića. Pokušavali su da otkriju njegove veze, ali pošto nisu uspjeli, tukli su ga i mrcvarili i ubrzo sproveli na Banjicu gdje je obešen u samom krugu Banjice.

U noći 6. januara Dušan Nikoliš je posljednji put izveden, upravo odnešen na saslušanje i mučen. Pošto nisu, po svemu sudeći, ništa saznali od njega, vratili su ga u ćeliju već skoro u besvesnom stanju. To je bila posljednja Dušanova noć. Jedva je još mogao da izusti koju reč. Pošto mu je bilo jako teško ja sam ga uzeo na svoje ruke. Tražio je čaj. U agoniji je, od vate kojom smo mu brisali rane, mislio da je šećer i tražio ponovo šećer i čaj. Nismo imali da mu damo ni vode. Objašnjavao sam mu da nemamo da mu damo čaja. On je tužno prošaputao osećajući da mu je došao kraj, da više nikada neće piti čaj. To su mu bile posljednje reči i posle kratkog vremena je izdahnuo. Bilo je to u zoru 7. januara 1942. godine.«

Iza Dušana je ostalo rublje, svo u krvi i gnoju. Policija ga je u zavežljaju poslala mojoj majci.

* * *

Rekao sam već da je svršetak prvog svjetskog rata u našem selu »proslavljen« na osebujan način.

Svijet je bio pobenavio.

Sa svih strana orila se pucnjava iz pušaka svih vrsta: iz lovačkih »štuceva« i duplonki, iz vojničkih mauzerki, manliherki, francuskih i ruskih, koje su bile upadljivo dugačke, iz drvenih kubura i revolvera, a mi, djeca, pravili smo od pušanih čaura kuburice, opasnije, po nas same, nego što su bile one velike po neprijatelja. Selom se orilo dozivanje, pjevanje, aukanje, vikanje. Selo je prileglo ka zemlji od silne rakije. Prokrvaviše i mnoge glave u sasvim besmislenim tučama. Stigao je i Božić hiljadu devetsto devetnaeste, vrijeme je bilo izuzetno suvo, bez snijega i juževno, i sve što je ostalo živo i zdravo, poslije gladovanja i Španjolke, sve što se moglo još micati, sve što je imalo da obuče kakvu bilo prnju, namirisanu bosiljkom i metvicom, ispuzalo je na brda - kolarišta na kojima su se plela kola, kao i u sve ranije Božiće, od pradavnih vremena. Mile Relja i Glišan Rosić, obadva već ljudi u ozbiljnijim godinama, presvukli se u »maškare«: navukli na se sirove volujske kože, a ove, kao da im bijahu po mjeri skrojene: krvava volujska glava, s rozima, pristala tačno uz njihovu glavu, a rep se nakalemio na mjesto gdje je stajao u njihovih dalekih predaka. I zvono im je klepetalo pod vratom. Mi, dječurlija, videći kako se kolarištu približavaju dva vola u uspravnom hodu, a još s krvavim zakoljem pod vratom, udarismo u bijeg, babe se stadoše krstiti, a trezveniji i hrabriji ljudi počеше šljakati po volovima kao po Nečastivima, dok oni ne zacičaše: »Stanite, ljudi, nijesmo mi volovi ni vampiri, van vaši rođeni i živi«. Tek tada nastala urnebesno veselje. »Volovi« se uhvatiše u kolo, kubure zapraštaše, rakija poteče u mlazevima i svijet je ludovao do noći, ništa manje nego u doba Brueghelovo.

Tako je moj graničarski, seljački narod dočekao svršetak svjetskog rata.

I tek što se ta bura nekako smirila, kad političari, povjesničari, stranački korteši, državnici itd. počеше da »tumače« i »osmišljavaju« događaje: prevrat, oslobođenje, ujedinjenje, Eshaezija, ostvarenje vjekovnih težnji naroda, Strossmaver, Šupilo, srpsko-hrvatska koalicija, braća Radić, seljačka republika, Krestinterna¹⁹ itd, itd.

U stvari, sve ondašnje ulične manifestacije građanstva, bakljade s vatrogasnim i vojnim muzikama na čelu, sve te poklonstvene deputacije i deklaracije, preokreti i ustavne borbe bile su tutnjava pred gluvima. Svijest i interes zagorskog kumeka i graničarskog težaka nisu dopirali dalje od mira i slobode, shvaćenih na njihov način, shvaćenih u najelementarnijem, najdoslovnijem, prizemnom (kako bi se danas reklo) smislu: mir u njihovim selima, sloboda na njihovoj zemlji, bratstvo i mir među njima, sloboda da delaš kuću i djecu, da obrezuješ voćnjak, vežeš čarapu, pjevaš, igraš, piješ. To su bile te »vjekovne« težnje, a one su, ustvari, autentične težnje čovjeka od kad ljudski rod postoji. Marxovo i Lenjinovo shvatanje slobode nije još dopiralo do ondašnjih naših blatišta. Nadanje da će, od sada, sve to i baš tako i samo to biti, opilo je ljude na Božić devetnaeste. Zato i samo zato su ozbiljni starci pošli u kolo, u »maškare«, u benaviju što je nikad ranije u mom selu nije bilo. Nikoga tada nije zanimala ni nova država ni nova monarhija. Moji seljaci nisu mogli, ne, nisu htjeli (korjenit je i lukav njihov otpor protiv svih novotarija!) da prelome preko svog jezika ni osnovnu političku terminologiju onog vremena: državni prevrat uporno su izgovarali »preokretanj« i samo tako, nepopravljivo tako, a regenta Aleksandra nazivali su Kliktander, dok o starcu, Petru kralju, pjevali su samo povratnici sa solunskog fronta — dobrovoljci: »Cika Pera, jaši konja bela«, itd, itd.

I još nešto u potvrdu slave i veličine »prevrata«. Slomom austrougarske oružane sile oslobodila se, među ostalim, i golema konjska energija. Nova vlast rasprodala je u bescijenje hiljade i hiljade konja, samo da ih se riješi. Konji su pritisli i naše livade duž Utinje. Nastalo je veselo aukanje stotine konjušara na livadama: ta i krajnji siromašak, koji do tad nije smogao ni volića - bušicu, dočepao se sad i do dva para konja! Ali, radost i nada nisu potrajali dugo. Kljusad je začas opasla travu do zemlje, a onda je nadošla konjska šuga i crkavica. Samo par seoskih gazda, poput Mile Mrkalja - Firara, Velikog, domogli su se zdravih, »carskih« konja — ajgira koji su, uzdignuta vrata ka nebu, kasali cestom pod zategnutim uzdama kao zmajevi. »Carski« konji u mom Sjeničaju! A kad je šuga navalila i na ljude i budući da nije bilo sumpora ni za lijek, stari Đurađ Bratić, zvani Krvar, potopio je svoje rubine u lukšiju, te, po nečijoj uputi, obukao ih na se. »Lijek« je na svoj način djelovao, jadni Đurađ, sav u krastama, počeo je da skače oko kuće kao pobješnjeli jarac i, da bi ublažio bol, morao je da prorije ispod devet plastova otave.

Tako je moje selo doživjelo mir i oslobođenje hiljadu devetsto devetnaeste.

¹⁹ Seljačka internacionala

Sreća je u malim stvarima — rekli su ljudi već toliko puta.

Poput prvog ključaja piletovog u jajčanu ljušturu, i moj najraniji dodir sa svjesnim životom, kako se sjećam, imao je obilježje jednog iznenadnog proboja iz tmine, i, taj prvi svjesni doživljaj, bio je doživljaj porodične sreće i - sje te istovremeno. Sjedili smo svi na okupu u »plavoj« sobi (vani je počinjao suton pod novim snijegom), u sobi je vladao mir tople opuštenosti, samo što je peć tiho šumila. Ja ne znam i ne želim da znam, da li je čitavom porodicom zaista vladalo to spokojstvo kakvo sam ja u moje pamćenje usadio. Možda je bilo sasvim drugačije: rat mora da je već bio otpočeo, Dušana je odvelo u vojsku, i taj porodični mir možda je bio samo privid. Ali, ja sam htio da i taj privid sačuvam za sebe kao jedino moguću istinu.

Život naš kretao se u trokutu između tri zdanja, razmještena na ćuviku, zvanom Maslečko brdo: stara crkva, stara škola (nekadašnji popovski stan) i zidana kuća (tadašnji popovski stan). U tome smo trokutu (kuća - škola - crkva) nastajali, rasli i sa njegovih uglova sticali saznanja o svijetu. S našeg brda pucali su vidici, ali je trokut duže vrijeme označavao i neke neprikosnovene granice prema spolnjem svijetu.

Novi popovski stan, »naša kuća«, u kojoj smo odrasli stajaše u zapadnom uglu trokuta. Sazidali su je talijanski majstori prvih godina ovoga vijeka, a podijelila je sudbinu mog sela hiljadu devetsto četrdeset i prve. Pošto je neko vrijeme poslužila za kasarnu ustaško-talijanskim vojnicima, bi spaljena, a narod je razvukao ciglu da sagradi za se bajte. Poslije rata sam često zastajao na njezinim temeljima i bivalo mi je nekako drago što su od kuće ostali samo temelji, što je ostala samo uspomena na čistu prošlost njenu, jer, poslije smrti mog oca, 1922. godine, u toj kući su boravili popovi, svi gori od goreg: ruski emigranti i naši, sve pustahije, pjandure i raspusnici. Temelji, ispod izolirajućeg terpapira, ostali su čisti.. .

Drvena crkvice sačinjavala je južni ugao našeg trokuta. Položena na tome našem brdu, u središtu sela, bila je vidljiva sa svih strana, ali nenametljiva, šćućurena uza zemlju kao koka na pilićima. Njezine opšte proporcije, za moj ukus u arhitekturi, bile su obrazac savršenog sklada, spokojstva i skromnosti. Osnovne »konstruktivne elemente« sačinjavala su hrastova brvna, koja su nosila zvonik. Apsida okrugla. Završetak zvonika takođe okrugao, ćunjust. Svo zdanje od krova do temelja bilo je opšiveno sindrom. Vanjska boja crkve bila je tamno-siva. U unutrašnjosti dominirala je plava: ploče od plavog kamena na podu, (niko danas ne zna odakle je taj divni kamen dobavljen), plava daska kao oplata i plavo »nebo« posuto zlatnim zvijezdama.

Ko je gradio crkvu? Koji majstori? Odakle su bili? O tome nema nikakvih zapisa. Možda je i bilo nešto zapisano u onoj sjevernoj pjevnici gdje su bili naslagani prastari spisi i protokoli, ispisani kaligrafskim rukopisom na hartiji što imadaše poprečne »vodene« pruge. Ali, sve je to nestalo. O majstorima, dakle, može se samo nagađati. Ali, ja ću ipak ustvrditi da su oni mogli biti samo domaći ljudi. Crkva je bila od drveta. Nju nisu mogli graditi, recimo, Talijani. I dan danas još žive i rade u mom selu, tesari (»cimermani«) koji su pravi ćudotvorci,

vještaci za rad u drvetu. Još negdje u dubini njihove svijesti klupčaju se niti koje ih povezuju sa precima, drvodjeljama i gorosječama, graditeljima drvenih čardaka i crkve sv. Petke. Još su oni, u ovome rastrzanom i ubrzanom vremenu, sačuvali mudrost i strpljenje, mjeru i red. Ništa previše, ništa premalo, ništa prebrzo. Smisli, odmjeri, obidi, ogledaj, počekaj, porazgovaraj s materijalom i opet odmjeri, pa tek onda udari sjekirom - to je pravilo i zakon po kome se ravnaju ovi mudri samouci. Iza njih su stoljeća iskustva. Slušam Adama Masleka kako još danas »razgovara s materijom«. U tvrdu hrastovu gredu zabija čavao. Čavao se krivi. Adam zastane, ogleda ga, pa će zamuckujući:

- Da Γ ti to n-n-nećeš u d-r-rvo?

Čavao, malo iskrivljen, ćuti. Adam ga sa strane kucka, ispravlja, pa opet udari po glavi. Čavao malo uđe i opet se izvije.

- E, ba-baš kanda n-n-nećeš, ali ja ti velim da o-o-oćeš. Opet mjerkanje, opet kuckanje, opet nagovaranje, opet navođenje neposlušnika na pravi put, a onda snažan udarac čekića i čavao, cijuknuvši, uleti u gredu do glave.

- E — e-esam li ti re-reaka da o-o-oćeš!

Kontinuitet između Adama i dalekih predaka tu je. Ali, nije li Adam zadnji izdanak njihov? Tzv. tehnološka revolucija doći će mu neumitno'glave. Poslije Adama nikome više neće biti do ćaskanja s materijom. Ljudi mahnito žure za stvarima i samo stvarima. Niko više nema vremena da zaviruje šta ima »s one strane« stvari i da otkriva kakve ćudi se kriju u »duši« materije.

Dakle, ni crkvu svete Petke nije mogao izdjeljati niko drugi nego naši tesari, ali njihova imena vjerovatno nije niko ni zabilježio, iako bih se mogao zakleti da je to bio nekakav Rade ili Adam.

Crkveno zvono oglašavalo je svece, smrti, ukope, bune i najezde gradonosnih oblaka sa zapada. I, kad mu je vojska 1916. godine odnijela parnjaka, ovo jedno, samotno i slabaško, ipak se hvatalo u koštac sa crnim oblakom, pokušavajući da ga »razbije« svojim reskim zvukom, ili barem, da ga odbije čarolijom. Tek da se nešto čini protiv nevremena što dolazi od Karlovca, odakle, kako je narod onda govorio, nikada nikakva dobra nije došlo.

Pamtim dobro i neke ikone koje su visile okačene ispod strehe, a iznad južnih vrata. Meni se čini da su te ikone rađene fresco tehnikom, jer sam vidio da je boja bila nanijeta na tanak sloj maltera kojim je bilo premazano drvo, kao osnova ikone. Šteta je velika što su te ikone nestale. Nesreća je što u ono doba nije bilo kradljivaca ikona, ni kleptomana, ni hobista, ni snobova, ni skorojevića, kao što ih danas ima, jer da ih je bilo, možda bi i te ćudne ikone u sjeničarskoj crkvi bile sačuvane makar negdje u ovom svijetu.

Namjena naše crkvice bila je raznovrsna: bogomolja za stariji svijet; predbračno pazarište za mlade; gnijezdo za vrapce i šišmiše; igralište za nas i za školsku djecu (koje je nekad bilo kao žutih mrava). U ljetne večeri, mi i djeca iz susjedstva, igrali smo se »spasa« do iznemoglosti. Danas tu vlada bezglasna pustolina: nema više djece, nema ni vrabaca, ni šišmiša.

O velikim praznicima (Spasov dan i Petkovic) dolazilo je mnoštvo naroda »u zbor«. Mnogo prije početka bogoslužjenja svijet pritisne ono malo ravna prostora oko crkve i pred školom, pa ispod prastarih krušaka. Sve bruji od

glasova koji se nadvikuju. Tu se obavljaju razgovori, dogovori, ugovori, udaje i ženidbe, a i teže rasprave oko međa ili učinjene štete. Rasprave se vode u početku mirno, kao »nikom ništa«, kao »ljudi smo«, pa se to malo-pomalo sve više zakuhava i podjaruje da bi se, na kraju zбора, završilo krvavom tučom.

Čudan je i sam početak tih naših tuča. Svi znaju da se ona mora dogoditi, svi je očekuju, ali niko nije kadar da predvidi onaj kritični trenutak. Svi su osluškiivali rasprave koje traju od jutра, rasprave koje su prošle nekoliko plima i oseka, i, taman, kad je izgledalo da je već došlo do nagodbe i pomirenja, baš kada svađalice počnu da se razilaze niz brdo, svak tobože svojoj kući, odjednom će jedna šljaka, okovana na donjem kraju, tresnuti po ljudskoj glavi, i oglasiti početak bitke. Od siline udarca okov otpada od šljake, a žrtva se ruši u krvi. Sad, po zakonu lančane reakcije - baš kao u velikim ratovima koje vode mudri državници i političari - stupaju na snagu savezi i koalicije: rođak pritiče u pomoć rođaku, prijatelj prijatelju. Po desetak ratnika s jedne i druge strane. Pošto su šljake, kao najlakše naoružanje, brzo istrošene, mora se posegnuti i za koljem iz ograda. Žene ga čupaju i dodavaju. I kolje se začas rasperjava. Dakle, još i još oružja! Najjači bojdzije, poput Pavla Balatina, ili Miljkana Sole, uz pomamnu viku, čupaju iz zemlje debele stupce na koje su prikovani birtaški stolovi. Boj se razgara i tabori čas uzmaknu čas prikupe snagu za još žešće juriše. U sumrak sve se utiša. Samo ranjenici stenju po šančevima. Ukazuje se uzajamna pomoć: jedan drugome mokre po ranama na glavi i mokrača, s krvlju, cijedi se niz lice. A uz Medine Jame, kroz noć, zadnji odstupа silni, runjavi Balatin. Junačni bojovnik i vojskovođa poput Bagationa! Iščijan je do kostiju, ali Balatin još više: »čem ti zboda! Ko smije preda me?« Tada, napokon, zavlada muk nad mojim selom. Muk poslije boja u kome nema ni pobjednika ni pobijedenih. Muk nad nesretnicima.

Bez obzira na neposredne uzroke i povode, sve te velike tučnjave u mom selu imale su još i jedan zajednički, dublji smisao: popunjavanje jedne praznine, oslađenje jedne duboke gorčine u kojoj se živjelo. Samo pijančevanje nije bilo dovoljno. Treba još nešto učiniti pred cijelim selom, jer i selo traži predstavu: hoće da vidi da se ipak nešto događa.

U strahu od boga, a posve sigurno i radi zadovoljenja istinske ljudske potrebe za dobrotom, jedini je Božić bio praznik koji je proticao bez tuče. Neka dobrota i blagost među ljudima traju barem ta tri dana! Neka budu zaboravljeni, barem u to božićnje jutrenje, sve svađe i minuli bojevi. Neka je lijep i čestit »ponošaj« među ljudima. Neka je mirbožji, pogotovo kad je već od nekog višeg zakona određeno da tako i mora biti!

Kivni smo danas kad se, bez velike potrebe, poruši neka starina. Ni sam zakon nije kadar da spriječi neka besmislena rušenja. Neka mi to saznanje služi kao utjehа za našom starom crkvom. I obratno: možda ću se utješiti nad današnjim rušenjima, ako znam da je jedna drvena crkva, stara preko 200 godina bila srušena u doba kad se živilo mnogo sporije. Odluka o njenom rušenju pala je 1931. godine, poslije dužeg vijećanja, šta da se učini sa crkvenim fondom koji se dugo godina prikupljao. Fond je - novac. A novac ne smije stajati! Fond valja upotrijebiti za gradnju nove crkve. Na gradnji će neko i zaraditi. U tome krugu ispriječila se stara crkva kao smetnja za novčani opticaj, jer ona zauzima jedini

~x
plac gdje bi se mogla sagraditi nova. Dakle, dolje sa starom crkvom! Tim prije što je ona zaista već prestara, sva ispucala i naježena. I primitivna uostalom. Treba podići nešto ljepše, savremenije, bogatije. Stigao je i vladika da staru crkvu »razosveti«, prije rušenja. Nije bilo teško da se razgradi, koliko ni rasklimani babji zubi da se povade. Potom su ljudi pokupovali njezina brvna da bi gradili kuće i birtije. I sagradili su ih. Ali, brvna su se na svoj način svetila rušiteljima i kupcima: puklo je nekoliko pila dok su prastara debela brvna, suva i tvrda kao kremen, bila raspolovljena.

Hiljadu devetsto trideset i četvrte selo je dobilo novu crkvu, najveću rugobu koja je na tome tlu ikad postojala. Golemo skladište cigle. Dok se crkva zidala, Đurađ Bjeloš, zvani Zunac, - poznat u selu kao napola mudar, a napola subenast, ali ustvari, više mudar nego subenast, — znao bi doći pod skele i dobacivati zidarima: »Delajte, delajte, ali ne zaboravite da u zid ukopate alke«. »Zašto alke?« upitaše Đurđa. »Upamtite što vam velim: u crkvi će Talijan konje vezati, a sa zvonika će mitraljez štekati i nepismeni će vam poslije rata suditi«. Svi su se onda-smijali Đurđu Zuncu. A hiljadu devetsto četrdeset i prve Đurđevo predskazivanje se na dlaku obistinilo.

Hiljadu devetsto i sedamdesete ispričao mi je Stanko Maslek:

»Krajem mjeseca prosinca 1941. godine Pavelić je naumio da nas poništi. Skupio je oko 700 ustaša i domobrana i uputio ih od Lasinje i Skakavca protiv naših ustaničkih sela Štipana, Kirina, Bovića, Ostrožina, Moravaca i Sjeničaka. Valja reći da nas ova ofanziva nije zatekla sasvim iznenađene. Naime, župnik iz Skakavca, Andrija Simenko, pošten čovjek, treba priznati što jest-jest, obavijestio je pismom Branka Nikoliša da je u Skakavac stigla oveća jedinica ustaša i da nešto veliko spremaju protiv Sjeničaka. Na čitavom našem prostranom terenu mi nijesmo mogli da Paveliću suprotstavimo više od 100—120 pušaka i to odred Nikole Vidovića sa 100 pušaka, a mi u Sjeničaku oko našeg Miloša Kljajića imali smo svega 20 pušaka i 1 puškomitraljez. Pavelićeva vojska je udarila na prvo selo do Lasinje, na selo Prkos, a tamo nije bilo, izgleda, nikoga od naših da podigne narod u bježaniju i da mu štiti odstupanje u šumu. Tako se zlotvor na lak način dočepao prve svoje »pobjede«: pohvatao je i pobio preko 500 nevinih duša. Pokolj u Prkosu odjeknuo je cijelim krajem i otrijeznio ne mali broj pojedinaca koji su dotle još lakomisleno računali: »Pa valjda neće mene, ne nosim ja pušku«. Petnaest hiljada žitelja iz pomenutih naših sela diglo se i krenulo u Petrovu Goru, vodeći sobom stoku i noseći hrane koliko se moglo više. Mi, s ono malo oružja, branili smo odstupnicu koliko smo mogli: ja sam s puškomitraljezom tri dana skakao s jednog kraja Malčevačke kose na drugi kraj i po drugim brdima, javljao se kratkim rafalima, čas ovdje, čas ondje, samo da bih neprijatelja zavarao kao da nas je čitava sila. Bio sam ti onda brz kao jelen, imao sam samo 29 godina. Jedanput upazim s Malčevca kako se pred crkvom postrojava ustaška vojska, da, pred crkvom, baš kako je pretskazao Đurađ Žunac. Bili su mi dalje od 800 metara, ali sam ipak osuo rafalom. Bome su se uskomešali. »Bnac« je za partizana blagosloveno oružje. No, paljevinu nijesmo mogli spriječiti. Sav Sjeničak se zavio u dim i plamen. I s one strane šume od Štipana i Ostrožina, sukljaju crni dimovi, visoki do neba. Sve gori. Vele da je svaki ustaša i domobran

dobijao po 300 kuna za svaki »dim«. Vojska ubija redom zaostale starce i drugu nejač koja nije stigla na vrijeme izbjeći. Iza vojske nastupaju seljaci iz Pokuplja. Neki su mobilisani silom, a neki pošli i milom, pa kolima odvoze pljačku. Digli su stoku, plugove, ma sav rakto²⁰, raskopavali trapove, ma i kolijevke i naćve su dizali i odvozili. No, imena da im se ne spominju, a znamo neke, i danas žive u blagostanju, bolje je neka se ta sramota zaboravi.

Dakle, neprijatelj je dopro do pod Petrovu Goru, ali taj dan nije u goru ulazio, snijeg je zapao veliki, te se početkom mjeseca siječnja neprijatelj povlaći od Petrove Gore prema Sjenićaku, a mi sad za njim. Nas 18 s Milošem Kljajićem. Valjda nekako oko osmog januara, Božić je bio, progazimo Međedak i s vrha šume, iznad zaseoka Roknića, kod Gradine, osmotrimo šta ima pred nama. Pritisla snježina. Nigdje prtine. Cjelac poravnao međe, plotove i šikare. Pustolina gluva je vladala nad selom: ne čuješ nigdje glasa, ni od čeljadeta, ni blaščeta, ni oroza. Ni kućna vrata da lupnu. Samo od Selišta zavija pašće. Samo miris dima, ali nije to onaj blagi miris kad bukovina usplamti na ognjištu pred večer, nego nekakav gorki smrad, kao zagorijel, kao konjsko kopito kad gori pred vjgnjem kovačkim. Prepao sam se od toga muka i smrada više nego od svega što sam dotada preturio.

Pošto smo u Roknićima prevrnuli zgarišta, te našli nešto hrane i dobro se najeli, krenemo u izviđanje dublje u selo, prema Križu. Sa Stražišta i Velebita uočimo kako se po Križu mota vojska, a cestom prema Skakavcu vuku se kolone naše stoke. Gone ih civili. Bili smo predaleko i s premalo municije da bismo išta mogli učiniti.

Vratimo se u Rokniće ili. januara spustimo se opet u selo, ali sad na samu cestu, i načinimo zasjedu kod padeškog mlina. Uto nailaze saonice s ustašama niz Carevića Stranu. Ubismo 4 ustaše i jednog konja. Natovarimo na leđa 4 karabina, konjsku opremu, pa nazad, ali u tome stigoše cestom i druge saonice s ustašama koji nas stadoše tući mitraljezom. Jedva smo se živi izvukli. Dobro se sve svršilo, 4 ustaše manje, a mi bez gubitaka. Vratimo se u Rokniće i odmaramo još dva dana, pa ćemo 14. januara Čedo Bućan i ja opet prema Križu. Čedo sav gori od želje za osvetom, jer je čuo da mu je u Prkosu sve živo poklano. Osmatramo s Malčevca, ali ništa ne vidimo osim rijetkih dimova, škola je još dimila, nad selom tišina, te mi siđi u selo, pa bliže i bliže crkvi. Uto upazimo da u crkvi nešto svjetluca. Približimo se mi na sto koraka i deknemo iz pušaka u otvorena vrata. Niko se ne javi. Uđemo u crkvu i imaš šta vidjeti: golema vatra dogorijeva, a oko nje krvave plahte, zavoji, lonci, kotlovi, goveđe kože, slama i konjska balega. Provirim ja sa crkvišta prema svojoj kući: još se dimi, ali ne silazim dolje, velim, nek ide kuća zbogom kao što su i druge otišle. Uneke, pokraj crkve ugledamo ljudsku nogu, pomolila se malo ispod snijega, razgrnemo snijeg, kad to baba Gavrinka. Dobila je metak kroz prsi i nogu.

Eto, tako ti se obistinilo predskazanje starog Đurđa Žunca. Ja ne vjerujem u proroštva, ali ovako je zaista bilo.

Već poslije prve paljevine sela decembra 1941. godine, narod je počeo kominjati zidove crkvene da bi od njezine cigle sagradio kakva takva skloništa.

²⁰ oruđe, alat za poljoprivredu i domaćinstvo

Vadeći ciglu po ciglu, sve odozdo, podrili su jednu zidinu dotle da se jednog dana srušila i usmrtila 18-godišnju djevojku Milicu Vujčić. Plavi pločasti kamen, jedino što je od stare crkve ušlo u novu, upotrijebljen je za paljenje kreča. Kažu da je taj kreč bio izvrstan. Danas je od svega ostalo: golem i rugoban betonski temelj, i par ploča plavog kamena pod pragom jedne maslečke štale.

Treći ćošak u našem trokutu sačinjavao je nekadašnji popovski stan. I to je bila brvnara, pokrivena šindrom sagrađena, po svoj prilici, u doba kad i crkva, početkom XVIII vijeka. Niko danas ne zna koliko je popova prošlo kroza nju. Za mog djetinjstva govorilo se o nekakvom popu Nikoli i popu Raci kao mitološkim bićima koji su tu službovali u davna vremena. Profesor Milan Radeka u jednom svom spisu navodi da je u Sjeničaku 1738. godine službovao i paroh Danilo Jakšić, potonji vladika plaščanski. Istoričar Lopašić je pronašao dokumenat iz kog se vidi da je 1750. godine Sjeničak imao popa Todora Jurasu. Pred tom kućom, u buni 1897. godine, dotučeni su carski činovnici. Od 1905, kada je sazidan novi popovski stan, u brvnaru se smjestila osnovna škola, i kroz njezine dvije učionice, u toku dvadesetak godina proći će djece i djece. U toj školi sam između 1917. i 1921. godine završio četiri razreda osnovne. Učitelji su mi bili: moj otac, zatim Mladen Ostojić, moj bratić od ujaka, pa opet otac i, na kraju, moja sestra Mileva. Dakle, sve moji najbliži. To je, valjda razlog da su moji učitelji, bratić i sestra, prema meni bili najstrožiji i da su mi dijelili batine i onda kad jesam i kad zaista nisam bio kriv. Smatrali su da sam ja »kao privilegovan« bio začetnik i kolovođa svih đačkih nevaljalstava. A ja, uz pomoć mojih pajdaša, spasavao sam se od batina na taj način što bih sve kape iz razreda noslagao u svoj tur, pa, kad bi došlo do šibanja, imao sam čitav jastuk za zaštitu. Međutim, dok sam se ja pod šibom, iz sve snage tobože derao, moji drugovi nisu mogli suzdržati smijeh, pa je ovo lukavstvo ubrzo bilo otkriveno. Najgore su bile »packe« po dlanu. Jedino me otac nije nikad kažnjavao, ali mi se čini da nisam za vrijeme njegova kratkog živovanja i našeg prijateljevanja ni zloupotrebio njegovu dobrotu i pravednost.

Uvjeren sam da je sjeničarska osnovna škola bila jedna od najčudnijih u jednoj i drugoj monarhiji. Nije nas gušila samo užasna tjeskoba: ta, kroz ona dva sobička trebalo je provući četiri redovna razreda dnevno, pa još i »petovnicu«. Zimi nas je gušio i dim iz tučanih peći koje su više pušile nego što su grijale. Uzalud smo ih lijepili blatom od ilovače. Lako je zamisliti kako se disalo u razredu gdje se zgomila po pedesetoro djece, koja stižu blatna i mokra od svojih kuća, dalekih i po 2 sata hoda. Krov je prokišnjavao. Sloj zemljanog naboja na tavanu mogao je da upije manju količinu vode, ali za dugih jesenskih kiša, voda je kapala u razred i mi smo morali rasklapati kišobrane nad knjigama.

Pa ipak i u svom tome zlu smoglo se ponekad snage da se našem tmurnom svijetu pruži i teatar! Hiljadu devetsto devetnaeste, na stepeništu škole, izvedena je predstava »Jazavac pred sudom«. Podjela: David Štrbac - Branko Nikoliš (moj brat), Sudac - Danica Nikoliš (moja sestra); Pisar - Mladen Ostojić (moj bratić), Doktor — Šima Bijelić, lugar, Jazavac - ?

Predstava je tekla bez zastoja i publika je uživala u Davidovim mudrolijama, a djeca su bila očarana jazavcem koji se koprcalo u vreći — sve dok neko između đaka ne povika iz sveg glasa: »U vreći je Gojko! Eno Gojka!«. Naime, vreća u

kojoj sam sklopčan sjedio, imala je jednu rupicu i ja sam kroz nju mogao da posmatram moje drugove kako zabezegnuto pilje na pozornicu. Vrag me sam nanese da kroz rupicu počnem pomaljati svoj prst. Bilo je to dovoljno da gledaocima uništim pozorišnu iluziju i da upropastim čitavu predstavu. David, to jest moj brat, stao me, za kaznu, sasvim ozbiljno muvati nogom. Tako se završio moj prvi glumački pokušaj. I jedini. Dabome, ako izuzmem glumu na pozornici života. Život će mi, više puta, dodijeliti ulogu »upravljača« nad ljudima. Doduše, ne velikog upravljača, ali svejedno. Metode velikih i malih iste su: svoju ili tuđu zamisao, ili glupost, moraš nametnuti drugima. Transmisija ideja mora biti impresivna, sugestivna, znači mora se mađijati, igrati, glumiti.

Odavna posmatram i razumijevam prolaznost svega. Nestala je crkva, nestala je roditeljska kuća, nestalo je stotine domova i hiljade ljudi u selu. Stara škola je prestala postojati tridesetih godina. Zapalili su je namjerno da bi »izvukli osiguranje«. Požar je bio ogroman, i nesporazum među ljudima još veći: jedni, koji nisu bili u toku stvari, nastojali su da gase vatru, a drugi su vatru podjarivali. Škola, suva kao barut, izgorjela bi i bez prvih i bez drugih. Potom je sazidana nova škola. I ta je izgorjela u ratu, cigla razvučena za bajte itd. Poslije rata podignuta je nova, osmogodišnja. Ali, sada nema više djece. Od nekadašnjih 40-60 upisnika, 1971. godine spao je broj na sedmoru!

IV

Doživotni sam zatočenik svog zavičaja. Ne dam se, koprčam se, otimam se, ali uzalud; što više to pokušavam, sve to jače priteže me njegovo zemljište i pritiskuje podneblje. Ljudi njegovi sapeli su me bukagijama i stežu me omčom oko vrata. Ljudi mog zavičaja: bojdžije, ratnici, kukavelji, buntovnici, siledžije, podanici, mudraci, subenasti, mjesečari, munjeni, pasjoglavi, čudaci, samotnici, vračari, skitnice, pjandure, prosjaci, gazde, rasipnici, pojelci, vurdupine, izjelice, živčari, buvači, tesari, mlinari, rukotvorci, izumnici, samouci, mudraci, mudrijaši, sveci, kurviši, šoce, kolone mrtvih sa Talijske, Drinske i Galicijske, povorke odvedenih i palih, gomile poklanih na pragu, naživo spaljene starice što su gorjele kao povjesma kudjelje ... Zavičaj mi ne da ni živjeti u miru, niti umrijeti. Od mene traži da se iskupim iz ropstva, a ja nemem tolikog blaga. Nemam snage ni da ga opišem. Jedva sam kadar da ga, onako usput, pomenem. I tako, dug će ostati za sva vremena neotplaćen.

U vrijeme mog dječastva bio sam opkoljen ljudima: povorkama što putuju na sajmove, vrtlogom na Križu i zborovima oko crkve, bujicama koje jurišaju jedne na druge u velikim tučnjavama, ikonostasom »svetaca« koji su zalazili u roditeljski dom na razgovore. Ali, ta opkoljenost, u ono vrijeme, bila je, rekao bih, pretežno fizička i ja sam usred te gomile stajao osamljen, začuđen, nekad i uplašen i rijetki su bili pojedinci poput Nike Bratića, Pavla Katića ili mojih vršnjaka, prema kojima sam osjećao povjerenje i privrženost. Nisam bio kadar da shvatim što je zapravo taj svijet koji me okružuje. Mogao sam samo da ga zapisujem u sebi, bez ikakve namjere, pomisli i predosjećanja da bi moglo doći vrijeme kada će on početi da vaskrsava u meni, da se vraća iz carstva sjeni i zatraži odgovor: ko smo i šta smo mi bili?

Moralo je da prođe mnogo godina, imalo je da se otrpi čitav jedan život, u neprestanom naprezanju da se taj život učini boljim, pa da i ja počnem shvaćati ljude kojih sam i sam jedan djelić.

Kao za svaku gradnju tako je i za izgradnju novog društva potrebno dvoje: graditelj i grada. Pa ipak, bilo je jedno vrijeme kada sam i ja tvrdo mislio da su graditelji sami sebi dostatni i dovoljno moćni da od svake građe oblikuju sve što zamisle. Naivna i antihumana podjela na graditelje (avangardu) i gradu (masu narodnu) bila je prisutna u svakodnevnom rječniku i u praktičnim postupcima. U najboljem slučaju smirivao sam neke svoje potajne sumnje tezom o dijalektičkom jedinstvu graditelja i građe (očuvati vezu s masama, »osluškovati njihov puls«), ali i u tome jedinstvu je nekako iskakao na pijedestal — samo graditelj! A da je i grada istovremeno i graditelj, ne, to nikako, osim u vrhunskim domašajima - teorije.

* * *

Moje selo se rasteglo na površini oko 50 kvadratnih kilometara. Prije rata brojalo je 700 domova i preko 3000 žitelja. Zemljište je samostalan geomorfološki kompleks: iako u blizini Petrove Gore, odvojeno je od nje dolinom Velike Utinje. Od jugoistoka, gdje su najveći visovi oko 300-400 metara (Vlajnić brdo i Muljci), zemljište se blago spušta prema sjeverozapadu, sve do kupske doline. Gledajući s naših brda prema sjeverozapadu, preko bijelih crkava po selima u kupskoj ravnici i preko Karlovca — vidik zatvaraju Okić, Plješivica, Žumberačke planine, Gorski Kotar, Sniježnik, Klek i Velika Kapela. Zemljište je izbrazdano brojnim potocima koji uviru u Malu Utinju. Dolina Utinje predstavlja središnju magistralu našeg prostora i tom magistralom je car Franjo početkom ovog vijeka, a poslije zlosrećne sjeničarske bune od 1897. godine - dao sagraditi cestu koja je spojila Karlovac sa Vrginmostom.

Iako je zemljište bogato potocima i vrelima i svo pokriveno raznovrsnim raslinstvom, ipak, sve do najnovijeg doba, zahtijevalo je ogroman ljudski trud, da bi se iz njega izvuklo nekog ploda. Debeli sloj ilovače, ako nema dosta kiše, pretvara se u tvrdu ploču u koju neće ni ralo ni motika. Primitivni način obrade (u moje doba preovlađivao je poludrveni plug), i još uz to, sušna godina dovodili su do pomornih nerodica.

Selo je razbijeno, prilagođeno reljefu, načinu privređivanja i vjekovnim tradicijama koje se povlače još od Starog Vlaha i Drobnjaka, preko Hercegovine i Bosne. Zaseoci su donekle zbijeni, oko putova i puteljaka, po brežuljcima, kosama i padinama. U stvaranju zaselaka, još u vrijeme doseljenja, bitan uticaj imala je porodica. U seobe su kretale čitave porodice, pa su i na nova prebivališta sjedale skupno. Tako su nastali zaseoci koji i danas nose naziv po prezimenu porodica (Masleci, Katići, Mrkalji, Tepšići, Pruginići, Bratići, Dejanovići, Vujičići, Padežani itd) mada su se nekadašnje krvne veze unutar tih zaselaka vremenom dosta izgubile. Sve do najnovijeg doba su brakovi zasnivani na endogamnom principu (udaje i ženidbe unutar sela) i, gotovo isključivo, na vjerskom zajedništvu. Poslije oslobođenja se brakovi sklapaju bez obzira na geografsko, nacionalno ili vjersko porijeklo supružnika. Pa i socijalna podudarnost nije više uslov za brak kao što je bila nekada. ,

Zanimljiv je fenomen: u vrijeme seljačke radne zadruge (1948-1953) htjelo se zadrugare, rasute po zaseocima, preseliti u ravnicu, u jedno ušoreno naselje koje bi se izgradilo pokraj ceste. Zamisao je nikla u vrhovima tadašnjeg zadružnog pokreta (ne samo u Sjeničaku nego u cijeloj zemlji), ali među zadrugarima nije prihvaćena. S druge strane, postoji u istih tih seljaka stalna težnja za »cestom« i ko god može, mada su takvi rijetki, silazi s brda u ravnicu, kraj ceste. Većinom su u pitanju i ambicije da se »na cesti« otvori kakva birtijica ili zanat. Ovo je primjer kako spontane težnje naroda i planske zamisli avangarde ne idu uvijek u korak. Oni koji su poslije rata pošli u Vojvodinu kao kolonisti, dugo su jadikovali za svojim krajem, za ostavljenim načinom života, čistom »arijom« i dobrom vodom.

U mom djetinjstvu bilo je na našoj rijeci i na potocima 23 mlina - vodenice. Za mene su vodenice bile i do danas ostale - čarolija. Zašto me »puštanje u pogon« jednog savremenog nuklearnog reaktora ostavlja mirnim, da ne kažem ravnodušnim? A kada mlinar dignu ustavu i voda šikne koritom i pokrene taj drveni mehanizam — kolo-kamenovi-čegrtalo — a ispod kamena počne da sipi u mušnicu slabašan stručak kukuruzna brašna, ja u sve to blenem i danas kao u čudo. Šta je to? Je li to atavizam odjek onog pobjedničkog osjećanja kada je naš daleki predak, prvi put, sputao vodenu silu i pokrenuo prvo kolo, prve kamenove i prvo čegrtalo i prvi put udahnuo slatki zapah toploga brašna? Ja ne vjerujem da je njegovo uzbuđenje bilo išta manje od Gagarinovog.

Do pred dvije godine radio je još i mlin na vodenu turbinu, mlin slavnoga Nike Bratića - Nikolausa, a on ga je naslijedio od svoga čaće Đure. Mnogo je u tom mlinu žita samljeveno, a mnoge snaše su tu — za dugih zimskih noći — počinile slatke grijeha kojima je bio svjedok, naravno, jedini Nikolaus, mlinar, Uopšte, Niko Bratić se obilatno koristio povoljnom strateškom pozicijom svoga mlina. Ko god iz jednog dosta povelikog dijela sela želi da se uputi na »Križ«, gdje su dućani, mora da udari na Nikin mlin da bi, preko pomosnice, prešao rijeku. Ta Nikina pomosnica sastojala se zapravo iz dvije prilično tanke i uske oblice, a Nikolica je mogao da razmakne oblice po svojoj želji i potrebi i, kad bi to učinio, onda je pješak bio primoran da preko vode prelazi raširenih nogu. Jednog dana Niko spazi kako se njegovom mlinu približava neka od njegovih prijateljica (lipicanerka ili šicmilka, kako ih je on običavao nazivati). Nikolica razmakne naširoko oblice, zaroni u vodu toliko da su mu samo nos i oči virile van. Jadno žensko čeljade naiđe na bent i nemade kud ni kako drukčije nego, raširenih nogu, oprezno, mic po mic. Tek uneke opazi Niku zaronjenog u vodu i vrisnu preplašeno. »Kasno ti je vikati, vidio sam ti je već«, reče Niko izlazeći iz vode. Žena se brzo snađe pa mu dobaci: »Neka, neka vidjela je i ona tebek.

Umrije nam nedavno Nikolica Bratić, zapusti se odmah i njegov mlin, a seoske snaše ostaše da tuguju.

Danas je od nekadašnje naše Utinje ostao slabašak potočak. Šta se to dogodilo? Nestali su mlinovi, pogorjeli su u ratu. Od nekadašnjih osamnaest, koliko ih je bilo samo na Utinji, ostali su danas jedino Katića-Pavlina, Panjkrečev i Kerepovac. S mlinovima su nestale ustave i bentovi. Kad su duge kiše, ne treba više dizati plavnice. Voda se sruči s brda slobodno, ispuni začas riječno korito i povodanj je tu.

Nestalo je i izvora. Stari Glišan Pruginić izbrojao je ravno 30 vrela koja su za posljednjih 20 godina presušila. Šta se to događa? Možda je u pitanju fenomen koji se u fiziologiji zove *Atrophia ex inactivitatae* (zakržljalost uslijed nerada). Možda zato što moji suseljeni danas ne piju više izvorsku vodu, već traktorima dovoze »jamničku«, jupi i coca-colu.

Šta se dogodilo s pticama? Nema ševa, nema konopljarica, ni govedarica. Nema kosovica, ni žuna. Nema roda »vremenjača«. Nema čak ni vrabaca kao nekada. Ostao je jastrijeb koji šestari nad selom i zalijeće su u avlije. Čuje se još po koja kukavica, grlica i vuga zlatna, tek toliko da učini pomen ptičjem rodu. Sta je to?

Nešto se mijenja u našoj prirodi. Ali, ljudi su ti koji prirodu mijenjaju. Razne civilizacije su se različito ponašale prema njoj, no ni ona im nije ostajala dužna. Svojim nehatom, svojim nerazumnim miješanjem u prirodne odnose neke civilizacije su doprinijele svojoj propasti. Nas je sad zapljusnuo val tzv. potrošačke civilizacije: »Plati, pa nosi; živi od danas do sutra, a baš te briga što će biti prekosutra«. Tako smo i mi objavili opštu rasprodaju. Plati pa nosi! Tako smo dali i naš ptičji rod na rasprodaju. Naši bogati susjedi, naročito Talijani, lovci su od strasti. Oni imaju devize, a mi imamo ptice (i »ptice«). Svojim očima sam gledao pravi pokolj ptica u zimske dane na otoku Cresu. Ljubitelji prirode i ptičjeg svijeta vapiju. I novine naše o tome stalno pišu. Ali, uzalud. Posao je posao. Treba razumjeti »privredna gibanja«. Zanesenjaci su, kao i uvijek, smiješni, glupavi i smetnja su materijalnom razvitku.

V

U prirodi je čovjekovoj da traga za svojim korijenom. Neko zato da bi, kao doista nepatvoreni plebejac, dokazao da s njegovim plebejstvom ipak nije baš sve tako kako je to, u svoje vrijeme, on sam, zapisao u anketnom listu i da se oko njegove čvorugave i runjave prošlosti, eto, ipak obavila i jedna plemenita lozica. Živimo u čudnovatom vremenu (nije to prvi put u istoriji) kada neki među pobjednicima žele preuzeti običaje pobijeđenih. *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio* (Pokorena Grčka je zarobila divljeg pobjednika i unijela umjetnosti u priprosti Lacij.)

Drugi to čine da bi bolje upoznali sebe. Njihov unutarnji demon goni ih da vječito čereče same sebe, u traganju za odgovorom: ko su, šta su, i šta su učinili za svog života, kakve su to bile pradavne odrednice koje su ih, mimo svih potonjih uticaja, uprkos svim pedagoškim sistemima i ličnim racionalnim htijenjima, navele da se propinju, da griješe, posrću i padaju. Ili da likuju. Sve što je iz čovjeka izraslo »iznad zemlje« krhko je i savitljivo, a korijen je njegova kob. Nju će pokorno slušati, ili će se neprestano boriti s njom.

Sloj zemlje na kome je ponikla i trajala moja porodica veoma je tanak, jedva stotinu i pedeset godina. Ako ću tragati za dubljim korijenjem, ulazim u sloj koji se zove istorija kordunsko-banijskog naroda, naseljenog u današnje predjele prije tri stotine godina. O tome narodu, u tome kratkom razdoblju, zna se ponešto. Dublje — potpuna je tmina.

Moj otac, Mihajlo, rodio se 1868. godine kao najstariji sin (među sedmoro muške i ženske djece) Petra i Miholjke, rođene Vrga. Djed Petar morao se roditi ne kasnije od 1848. godine, od oca Teodora, a Teodorovo rođenje ne bi moglo da padne kasnije od 1820. godine. Petrova braća su bili Jovan (onaj iz bitke kod Solferina 1859. godine) i Stojan koje dobro pamtim. Sve je to bio seljački, graničarski narod, u mukotrpnom življenju između rala i puške, u brdima Gornjeg Sjeničaka. Jedino djed Petar se nekako otkinuo i smjestio u službu malog činovnika u Vrginmostu. To činovnikovanje Petrovo moglo bi da bude i jedna od prvih odrednica moga života.

Otac je učio bogosloviju u Sremskim Karlovcima. Bilo mi je jedanaest godina kada je, 1922. godine umro. Skrhao ga je rak za svega tri mjeseca, a do tada je bio čeličnog zdravlja i tako snažnog fizičkog sastava da sam ja, kao i svako dijete, smatrao da je moj otac najjači čovjek na svijetu. Fizičkoj snazi odgovarala je neobična stabilnost njegove psihe. Malo je ko mogao da ga zatekne ljutitog ili da ga izazove na pre nagljeni postupak. Blaga ironija i humor bili su mu najmilije oruđe protiv raznih nametnika. Znam da je bio grub jedino prema pjandurama i seoskim špekulantima. Trezvenjaštvo (antialkoholizam) nije tako često svojstvo u popova, ali moj otac nije podnosio ni miris rakije. Jednom u crkvi ispadne nekakvoj babi iz ruku boca rakije, razbije se o tle i cijela crkva bi ispunjena odvratnim zadahom. Ocu je toliko pozlilo da je morao prekinuti liturgiju. Stari seljaci i danas kazuju da im je njihov pop Mile bio najbolji savjetnik za sve: od domaćinstva do najsloženijih pravnih sporova. Političko opredjeljenje mu je bilo: antimađaronsko, protiv Khuenove podrepine vladike Grujića, u družbi sa ostalim nižim sveštenstvom i u slozi sa hrvatskim narodom. O tome svjedoči i jedno zanimljivo pismo dra Antuna Radića mome ocu iz 1901. godine. Pisano je ćirilicom, krasnim rukopisom:

U Zagrebu, 14-27. X 1901.

Prečasni Gospodine,

Braća Hrvati traže svoju braću Srbe - samo u nevolji i potrebi, - pomislćete, kad proštijete ovo pismo. To je doista istina, ali se ja toga ne bojim za svoju osobu, jer koliko sam ja Hrvat i protivnik svakomu, tko radi na štetu hrvatskoga naroda, jer taj radi ujedno i proti cijelomu našem narodu, dakle i proti Srbima.

Međutim sad je kasno mudrovati, nego evo ukratko, o čem se radi:

U Vašem kotaru kandiduje opet kandidat združene oporbe, g. prof. i urednik »Obzora« Pasarić. Ja sam bio jučer kod gosp. dra Medakovića i kod g. dra Pačua u ovoj stvari. Pa budući da su se Hrvati i Srbi složili u petrinjskom i kostajničkom kotaru, tako da će složno glasovati u kostajničkom kotaru za pravoslavnog sveštenika, - molim Vas, da i Vi, prečasni gospodine, glasujete u svom kotaru s Hrvatima, ugledavajući se u slogu u ona dva spomenuta kotara, ili, ako nećete nikako glasovati, molim Vas, da barem ništa ne učinite protiv našega kandidata. Ako se složite s ovim bilo bi dobro, da se sporazumijete s gosp. parohom Milićem.

Mogu Vam još dodati, da je moj brat Stjepan Radić kod mnogih Hrvata baš toga radi mnogo izgubio, što je vazda zagovarao ne samo slogu, nego potpuno

jedinstvo Hrvata sa Srbima. Tako, kad je sve u Zagrebu bilo bijesno i nabacivalo se blatom na srpsku zastavu, - on ju je zakriljivao svojim prsima.²¹

S odličnim poštovanjem

Dr Ant. Radić

Postoji drugi jedan napis koji optužuje oca da se, u seljačkoj buni u Sjeničaju 1897. godine, ponio oportunistički. O tome će biti riječi kasnije.

Moja mati, Katarina, rođena je 1868. godine u Zirovcu (Banija) u porodici Ostojića. Njen otac Samuilo i stric Aleksa i djed Jovan bili su popovi, i u svakoj ranijoj generaciji, barem po jedan ili dva člana, morali su biti popovi, ravno tri stotine godina, tj. od doseljenja, pa do najnovijeg doba; majčin brat, moj ujak Mladen (umro 1957. godine u 91. godini života) bio je posljednji pop Ostojić.

Nešto »nereda« u ovu popovsku tradiciju unijela je moja baba Jula, rođena Bogdanović, pa zato valja se malo zadržati na porodici Bogdanovića. Brat bake Jule, Simeon, poznatiji pod imenom Siniša (1833-1909), bio je dobrovoljac u gušenju mađarske bune 1848. godine, a, poslije bune, ostao je u austrijskoj vojsci kao oficir, službovao u Linzu u puku nadvojvode Friedricha. Godine 1861, kada je Vuk Karadžić dolazio u Topusko na liječenje, Siniša je izveo na ulicu i vojnu muziku da dočeka Vuka. Siniša je još poznatiji po polemičkim člancima koje je objavljivao u zagrebačkom »Srbobranu«. Otac Julin i Sinišin bio je proto Matija u Topuskom, a mati se zvala Katarina, rođena Janjanin, čiji otac je, opet, bio Napoleonov oficir i stekao odlikovanje na Berezini. Osim Siniše i Jule, proto Matej i Katarina imali su još jednu kćer, Katicu, koja je, na prelazu XIX u XX vijek, živjela u Beogradu, davala časove iz francuskog jezika i napisala francusku gramatiku, valjda prvu u Srbiji. Živjela je u asketskoj strogosti i skromnosti. Kod tetke Katice u Beogradu boravila je neko vrijeme i moja mati, kao djevojka, osamdesetih, godina prošlog vijeka. Ove podatke ispričale su mi mati i tetka Milica Bogdanović, kćer Sinišina (rođena 1882, umrla 1973. u Beogradu) profesor filozofije i pisac. Zapisujem te podatke samo zato da bih pokazao da je kalem izvjesnog unutarnjeg nemira i prgavog osobenjaštva, u inače spokojnu porodicu Ostojića i Nikoliša, presađen najvjerojatnije iz porodice Bogdanovića.

Već ni djetinjstvo moje matere nije joj obećavalo lagodan život. Porodica je bila brojna (devetoro sestara i braće) a uz to se moralo živjeti u prastaraj brvnari, pod istim krovom sa stricem Aleksom, popom, ali pustahijom i rasipnikom. Majčin otac, Samuilo, po prirodi mekušan, nije imao snage da gospodari nad kućnim metežom, pa je sav teret kućanstva i porodične diplomatije pao na ženu mu, Julu, a moja mati, saosjećajući bolno sa sudbinom svoje matere (baka, »plemeniti cvijet usred trnja« - čitala je njemački i francuski), morala je da

²¹ A. Radić vjerovatno misli na studentske demonstracije od 16. oktobra 1895. godine prilikom dolaska cara Franje Josipa u Zagreb. Ban Khuen Hedervary je priredio carevu posjetu u jeku najžešće mađarizacije Hrvatske. Negodovanje je veliko. Studenti demonstriraju protiv Khuena i Cara, a mađarsku zastavu javno spaljuju. No, pošto srpska buržoazija u Zagrebu, već od ranije prišljamećena uz Beč i Khuena, nije mogla da smisli ništa gluplje nego da, baš toga dana, u čast Carevu, izvjesi srpske zastave na pravoslavnu crkvu i neke druge javne zgrade, zagrebačka omladina nije mogla, a da ovaj gest ne shvati kao izazov, udružen s Khuenovim izazovom. Tako su se demonstracije, započete protiv politike mađarizacije, nastavile skidanjem srpskih zastava i razbijanjem srpskih trgovačkih radnji. Gomila, kao što to često biva, skrenula je rado na-put manjeg otporal

podmetne svoja djetinja leđa da bi joj olakšala život. Ni druge okolnosti nisu bile djetetu pogodne: česti pljačkaški upadi Turaka preko granice, pa četovanja Petra Mrkonjića (Petra Karađorđevića). Sjeća se Petrovih ranjenika sa Corkovače: ležali su na slamu u pecari, a previjao ih je neki seljak koji je služio u austrijskoj vojsci kao »sanitec«. Jedanput je morao Petar naglo da bježi iz njihove kuće, zastrt slamom u kolima. Sve je to unosilo nemir i nesigurnost. Uzalud je djevojka naučila pisati guščijim perom, uzalud je savladala njemački jezik, uzalud su u vitrinama stajala djela Schillera i Goethea.

Nekako krajem osamdesetih godina mati stiže u Sjeničak kao supruga mladog paroha. Daleko je Sjeničak od Zirovca, puna dva dana vožnje po vrljetnim putevima, daleko, kao da je drugi svijet, ali u načinu života nema velike razlike. Mukotrpljenje: savijaj porodično gnijezdo, skrbi za djecu koja nailaze u redovnim razmacima od po tri godine. Sedmoro djece u razdoblju od 20 godina. Predstoji materi neizreciv fizički rad. Vrelo je duboko pod brdom i vedro vode nosi se na glavi. A koliko vedara treba dnevno! Perilo za rublje je na rijeci, a zimi valja najprije razbiti sjekirom led da bi se doprlo do vode. Nahrani i napoji stoku, pomuzi krave, zasij i okopaj bašču, pospremi kuću, opremi djecu u škole-sve to i nebrojno drugih poslova leži na jednoj materi. Mati je doživjela duboku starost (umrla je u devedesetdevetoj godini života) i ja sam je mnogo puta navodio da mi pripovijeda o tome nekadanjem životu, sve u skrivenoj namjeri da još jednom provjerim istinitost svega onog što sam već ranije od nje čuo. Da li je zaista bilo moguće da jedna žena podnese tolike napore? A služinčad? Istina je, uvijek je u kući bio po jedan sluga, ali, po majčinom pojimanju, od njega nije bilo velike koristi: tek što ga nauči nekom poslu, on ode kući da se ženi, ili udaje. A mati nije bila strpljiv učitelj; ne mogavši odmah postići da momak ili djevojka rade tačno, čisto i brzo kako je ona zamislila, mati bi radila rade sama nego da se muči s neukim. Opšte uzevši, moja mati bila je živahnog i otvorenog karaktera, ali su je razne veće i manje nedaće istavljale iz ravnoteže i mojem zapažanju nisu promakla njena, čas jarnosna, čas melanholična raspoloženja.

Usudiću se da uporedim karaktere svojih roditelja. Razlike su bile lako uočljive: otac je prihvatao život onakvim kakav život jeste u svojoj svakidašnjici; vidio je dobro i zlo u njemu; nije bio ravnodušan ni prema dobru ni zlu, ali u podržavanju prvog i suprotstavljanju drugome nije se izlagao većim rizicima. Možda se osjećao sretanim i zadovoljnim/ako se pojam sreće shvati slojevito, pa se čak i najniži, prizemni sloj prihvati kao cjelina pojma, a sve ono što je »iznad« jednostavno zanemari! / Majka se više borila sa *životom*, ali bez iluzija da bi mogla biti pobjednik. Borila se za sitne, »taktičke« pobjede. I još nešto: čini mi se da je stizala da o životu i - razmišlja. A to bi značilo da se svrstala u beskrajnu povorku paćenika.

Možda su razlike u karakterima bile dobra podloga za ono što se zove harmoničan brak. Doista, nisam nikada bio svjedok bilo kakvog sukoba među roditeljima.

Od nas sedmoro djece ja sam bio najmlađi, što znači da sam bio predodređen za izvjesne povlastice, ali i opterećenja koja proizlaze iz takvog statusa u porodici. Najranije djetinjstvo, s one strane mog svjesnog života, govorili su mi, proteklo je u raznovrsnim bolestima, i seljani, u svojoj naivnoj

neposrednosti, podsjećali bi moju majku: »Gospoja, ovo dijete vam miriši na tamjan«.

Čini mi se da sam u roditeljskoj kući primio snažne vaspitne uticaje. Nisu oni proisticali iz nekakvog smišljenog pedagoškog sistema (u ono doba nisu nas psihijatri, psiholozi i pedagozi zasipali savjetima), nego iz unutarnje naravi i praktičnog ponašanja samih roditelja.

Moj otac, kako bi se danas reklo, mnogo se »bavio« sa mnom. Ni u tome nije bilo nikakvog sistema. Naprosto, volio je da me povede sa sobom kroz selo, da mi pokazuje ljude i stvari, da zameće šale, a ja, trčkarajući za njim, radovao bih se što sam izišao izvan granica našeg »trokuta«. Od njega sam slušao prva objašnjenja prirodnih pojava: šta je oblak, kiša ili grom. Jedanput sam ga upitao šta je to svijet, a on je odgovorio: »Svijet je sve«. Svijet je sve? Dakle, i mrav i zrno pijeska i zvijezda u studenoj tmimi neba? Da. Pa to je stravično, ako je »svijet« sve i svuda. Od njega se, dakle, ne možeš nikuda skloniti. A šta je bilo s religijom? Za vrijeme liturgije ja sam volio da se motam po crkvi, da slušam očevo pojanje, da se zabavljam sa zvonarima, da posmatram tutore kako se prave važni. Otac mi nije pružio nikakvo dodatno religiozno vaspitanje, pored onog koje sam od njega slušao za vrijeme redovnog katihizisa u školi. Nije bivalo nikakve prinude u kući. Ni posta ni rituala. Da li je sam otac vjerovao? Smatram da jest. Nisam stigao da ga pitam niti sam danas kadar da proniknem u suštinu njegovog vjerovanja. Pretpostavljam da je on pronašao nekakav svoj izlaz iz konflikta u kom se morao i on naći između religijskog i racionalističkog pogleda na svijet. Inače, ne znam kako bi mogao da postigne onoliki stepen duševne postojanosti.

Teško je dati jednu definiciju poštenja. Svako vrijeme i svaka društvena klasa ima svoju definiciju. I pojedinci, kako im kad zatreba, branit će svoje sasvim sumnjive postupke svim sredstvima koja postoje u arsenalu etike, pa će se naći i drugi ljudi koji će im pomoći u odbrani. I odbranit će se! I mi, koji smo se još jučer zgražali nad njihovim djelima, početi ćemo sumnjati u vlastita moralna mjerila. Sto se tiče pojmova, koji su o poštenju vladali u našoj kući, tu nije bilo nikada nikakvih definicija, ali se od slučaja do slučaja učilo da je nepošteno biti gramzljiv, otimati tuđe, odreći pomoć siromahu, lagati i varati. Kad se, na primjer, nekakav Vasilj Sjenica, lukavi otmičar sirotinjske zemlje, vještim pravnim smicalicama domogao posjeda koji je pripadao jednoj samohranjoj udovici, onda se u našoj kući reklo da je to nepošteno, pa tome Vasilju nije više bilo drugog dočeka do li prezira.

Majku je grizlo svako nepoštenje; i ono čijom žrtvom nije bila ona. Kada su u našoj zemlji šezdesetih godina otpočele prve pronevjere društvenog novca, pljačke, podmićivanja (neki su tad govorili: »Ne treba tome pridavati prevelik značaj«) mati, već u devetoj deceniji života, znala je opominjati: »Zaustavite ih odmah, bit će vam poslije kasno. Zaustavite lopove i to - vješalima!«

Država, po majčinom shvatanju, nije bila samo sila (žandari, činovnici, soldačija) koja ugnjetava ljude nego i najviši sudac-pravednik; država je ambar u koji treba da smeću svi ljudi koji to mogu, iz koga se daje onima koji nemaju ništa. Varati i potkradati državu je, dakle, isto što i otimati od sirotinje. Ja sam se podsmijevao materinom radikalizmu. Mati nije bila junski student, a ipak je bila

naivna. Tumačio sam joj kako, zaboga, ne smijemo udarati po lopovima nego otklanjati »dublje uzroke« lopovluka.

Ne guraj se, ne nameći se, čekaj na red! Red, i red. Svako će doći na red kad zasluži, a ima neko - u porodici i u školi, makar i ne u državi — ko prati i mjeri zasluge. Doduše, kao opomena da ni ovome pravilu ne treba odviše vjerovati, u našoj kući se nebrojno puta prepričavala istinita anegdota o majčinom bratu, našem ujaku Mladenu. Dovedi Mladena u Zagreb da uči gimnaziju. Došlo dijete iz Žirovca, neuko i plašljivo, a grad bučan i neljubazan. Ne usuđuje se Mladen da bez pratnje hoda ulicom od stana do gimnazije. Prate ga jedno jutro, pa drugo, pa i treće. Najzad: »Ajde, Mladene, kreni sad sam, sad znaš put do gimnazije«. Pošao Mladen, ali će neko od starijih ipak da ga prati poizdaljega. Tek što je ušao u Ilicu, a dječak se skrajnuo u prvu kapiju, pa čeka i čeka. Već je vrijeme i da škola počne, a Mladen jednako čeka. Pratilac se javi i upita: »Mladene, što čekaš tu, zakasnio si u gimnaziju?«, a Mladen odgovori: »Ma čekam da ovaj svijet prođe«.

Tako je to. Neko čeka da prođu ostali, a neko da uskoči u zlatnu kočiju.

Čuvanje stvari u našoj kući bilo je neka vrst kulta. Ne samo radi štednje (a moralo se i štedjeti) nego i zato što je svaka stvar nečije djelo: ili prirode ili čovjekove ruke. Djelo, treba poštovati. Uništavanje koje nema nikakva smisla grijeh je protiv čovjeka.

Zato je naš famozni »zeleni zimski kaput« bio prekrajan četiri puta, da bi ga nosilo, po redu starosti, četvoro djece, sve dok nije stigao do mene, najmlađega, i tek tada se raspao-nepopravljivo. Zato me mati primoravala da napasam kravu u bašti i to na zatravljenoj međi između salate i kupusa. Međa je uzana i kravi je lako da lažne i lijevo i desno, čas po kupusu, čas po salati. A mati je naredila da baš ta, sočna trava na međi ima da bude opašena, a da ne budu oštećeni ni salata ni kupus!

Takve pojedinosti odigrale su ulogu vaspitnih impulsa, teško odbranjivih udaraca, iza kojih je slijedilo ono što se naziva osnova na kojoj se formira karakter. Lako je, na primjer, utvrditi vezu između shvatanja o poštenju i pravičnosti koja sam stekao u porodici, i mojih odluka da zakoračim na staze 1934. i 1937. godine. Na te staze sam morao da stupim, ali ne zato što me je na njih gurnuo nečiji propagandni potisak, niti zato da udovoljim trbuhu, nego po zahtjevu svoga unutarnjeg bića.

Na mnoge porodične nasade su se nakalemili oni koji su nicali u školi, i, kasnije, u jednoj revolucionarnoj partiji i u »borbenom dodiru« s ljudima najrazličitijih ćudi. Neke sadnice su sasvim išilile, a neke su, u jednostranom i vitopernom rastu, zagospodarile nada mnom. Neke su me smotale u procjep iz koga sam pokušavao da se izvlačim, u svojstvu dobrog poslušnika ili vječitog nezadovoljnika istovremeno. Sav sam u nekakvim oprekama koje dovode u zabunu mnoge posmatrača. Ne i mene. Nekoji između mojih vaspitnih impulsa bili su moj »sugreb«.

Volio sam da se krećem u zbijenoj koloni. U našoj, borbenoj koloni, drug do druga, rame uz rame. Sreća je biti anonimn u koloni, sreća je prepustiti se vođenju. Ali, u času kad bih samo naslutio da vodičeva busola počinje nesigurno titrati, ja bih se primicao uza sam rub kolone da privirim kuda to idemo. Mnogi

su teško shvatali moje »rubno kretanje« i vikali bijesno: »Na svoje mjesto!« A kad bi kolona zavrjlala u bespuće, bližeći se sunovratu, ja bih iskakao sasvim »u stranu«, u izvidnicu i slao odande signale: »Ne ovamo!« Dobar komandant kolone se radovao takvoj inicijativi, a loš bi opet vikao: »Pa ovaj opet zastranjuje! Nazad u stroj! Ništa van stroja! Nećemo frantirere! (slobodne strijelce)«.

Izviđači i tragači, makar koliko bili sitni, skromni i bezimeni, ponekad su sasvim nepoželjni.

I ruda ima svoj smisao, i teško onome ko taj smisao ne shvata. Ruda služi da se *нз* nju nalegne. Ja sam često istrčavao ispred nje, ali sam i nalijegao s uvjerenjem, i protiv svoga uvjerenja. Protiv uvjerenja, jer, na kraju krajeva, nijedan pokret, nijedan sistem ne može opstati bez slijepih podanika, koliko ni bez jeretika.

Kad je u našoj zemlji, krajem šezdesetih godina, izbio veliki požar, ogromna većina profesionalnih vatrogasaca je mirovala, a neki su se utrkivali ko će više dodati eksploziva. Ja sam stao vikati: »Ljudi, gori nam kuća!« Profesionalci su govorili: »Ne, ništa ne gori, a ako i gori, ima pravo da gori, jer i pod drugim nekim ćoškovima naše kuće tinjaju slične vatrice! Ne pravi uzbunu, jer ćemo te baciti u vatru!« A kad je pala naredba za gašenje, neki od potpaljivača su trljali ruke na pepelištu, a ja umalo da ne izgorjeh. I to se zove »nagaziti na sugreb«.

Valja reći da sam uskočio u posljednji vagon posljednjeg voza u kome se za plodove takvog vaspitanja našlo još mjesta. Da se to nije desilo bio bih još veći prokletnik nego što jesam. U bašmebriga mentalitetu, u vremenu kada rade laktovi i cvjetaju podvale, ja bih sasvim propao! Nisam siguran da bih smogao snage da primjenom metoda »dijalektikine dijalektike dijalektika« pretvorim prokletstvo u satisfakciju. Brižnici, borci, buntovnici, luđaci, makar koliko bili malog rasta u poređenju sa Cervantesovim junakom, ipak završavaju često onako kako je i on završio: pregaženi krdom svinja. Junaci mogu biti raznog kalibra, ali svinje su uvijek iste. No, uz pomoć dijalektike, i takva kob postaje — sreća.

Takvo je moje porijeklo. U partijskim anketnim listovima upisao sam: »sitnoburžoasko porijeklo«. Tako jest. I sociološka nauka će to potvrditi. Ali, u vremenu kada se tako pisalo, htjelo se ovim reći još i nešto više: »Evo me grešnika. Ispovijedam se. Ispoviješću se čistim od naslijeđenog grijeha«.

VI

Prirodno je da u ovim zapisima, osim porodičnog, moram pokušati da otkopam još jedan, svakako dublji sloj u kom se protežu korijeni. Sloj naroda iz kojeg sam potekao. Odakle je i zašto dospio u današnje predjele, šta je tu našao i kako je proživio ova tri stoljeća? Zašto je on takav kakav je danas?

O svemu tome sam nešto slušao u djetinjstvu, nešto pod mutnim naslovom »teški graničarski život« (vojnička stega, kaštiganje i ratovi), ali istiniti podatak se već u ono vrijeme miješao sa legendom. Danas, pošto je proteklo pola stoljeća od vremena žive riječi, već i sami podaci postaju lelujavi kao sjenke. Zato ću prilikom otkopavanja morati da dozovem u pomoć istoriju, da se pozovem na istraživanja učenih ljudi.

Dakle, najprije nešto kao legenda.

Dok sam učio osnovnu školu, neko od djece je pomenulo kako tamo negdje iza brda, ispod šumovite gore Mededaka, postoji nekakav stari grad, sav u ruševinama, pod kojim ima čitav splet tajnih hodnika, a u njih ne smije niko ući, jer, neko koji se u davna vremena odvažio da tamo zakorači, u potrazi za čupovima zlata, nije se nikad vratio na svjetlost dana.

I stariji ljudi su kazivali o »Roknića gradini«, po zaseoku Rokničima: da je tamo postojao veliki dvor i utvrda oko koje su vođeni ljuti bojevi, da je zemlja oko gradine puna ljudskih kostiju, plugovi ih stalno izoravaju i zaoravaju, i da je neko jedanput našao golijenu kost dugačku jedan metar, pa se odatle dalo zaključiti da su se u ono pradavno doba oko gradine tukli sve sami gorostasi.

Proticale su godine i niko od učitelja, niko od starijih nije nas onamo poveo na »čas istorije«. Proticale su i decenije mog života — đачko doba, studentsko doba, ratovi, društveno-politički rad na onome tlu — i nikad mi nije palo na pamet da malo zagrebem u to tlo, da saznam sudbinu Roknića gradine i prošlost dva naroda koji su oko nje našli svoje prebivalište od davnih vremena do danas. Koliko samouvjerenosti, koliko samoobmane da »prava istorija« počinje tek od naših dana, tj, od nas, a da sve što je bilo ranije pripada »praistoriji« koja ne vrijedi, pažnje! A da smo u pravo vrijeme upoznali baš to vrijeme, koliko bi teških nespোরазума bilo izbjegnuto, kako čvrsto bismo stegnuli prostor oko raznih politikantskih mutivoda.

I tako, na rednoj listi mojih zanimanja našla se Roknića gradina tek početkom šezdesetih godina. A od mojeg »trokuta« je udaljena svega sat hoda!

Evo šta sam našao. Od šumovitog masiva Mededaka proteže se prema sjeveru, u obliku jezika, jedna kosa (vijenac, greda), omeđena sa dva potoka koji se sastaju na kraju grede. Na korijenu tog »jezika«, pod samom šumom, je zaselak Roknići, a na vrhu njegovom, na jednoj obloj i veoma strmoj glavici raste gusta i jedva prohodna šikara. Sta li je u njoj? Probijajući se najprije po spoljašnjoj ivici šikare mogao sam odmah raspoznati bedem, visok oko 2 - 3 metra, debeo preko 1 metra, sazidan od kamenih oblutaka i drugog raznovrsnog, neobrađenog kamenja. Opseg, ili tlocrt tog bedema ima oblik elipse i njen duži promjer (sjever-jug) iznosi oko 100 m, a kraći (istok-zapad) oko 40 m. U unutrašnjosti bedema nema šta da se vidi osim šikare.

To je dakle, ta Roknića gradina. Prepustimo sad znamenitom hrvatskom istoričaru Radoslavu Lopašiću da ispriča njezinu prošlost.²²

Roknića gradina je lokalni naziv za razvaline srednjovjekovnog feudalnog grada Stjeničnjaka, zapisanog u brojnim dokumentima hrvatske povijesti. I Lopašić ga je opisao u jednom od svojih djela još 1895. godine. Sagrađen je u trinaestom vijeku, a prvi poznati zapis o njemu potiče iz 1299. godine (arhiv u Budimpešti). Feudalni posjed Stjeničnjak bio je jedan od najvećih u Hrvatskoj i obuhvatao je prostor od rijeka Korane i Kupe do Petrove Gore i rijeke Gline. Samo utvrđenje je imalo tri visoke kule, a unutar bedema bile su stambene

²² Osim na Lopašića oslonio sam se na neobjavljeni rad »Kordun kroz prošlost« (Karlovac 1964) Milana Radeke, mog nekadašnjeg katihete u karlovačkoj gimnaziji.

zgrade. Izvan utvrđenja, prema jugu, stajalo je tipično podgrađe, naselje sa 150 domova (1550. godine) sa-trgom, zanatima, crkvama, sudom i školom. Tragovi tog naselja naziru se i danas: ostaci bedema kojim je naselje bilo opasano, temelji jedne od crkava (pominje se već 1334. godine). Postoji »crkvina«, danas njiva, u kojoj sam našao ljudskih kostiju na svakom koraku. Nikola Roknić me poveo u šumu Mededač, jer vele da je i tamo postojala crkva Svete Žalosti, ali nikakvih tragova nismo našli. Sve je već pokrio debeli humus i sušanj. Ostali materijalni tragovi nekadašnjeg Stjениčnjaka su sekundarne prirode. Naime, pošto je ovaj grad već krajem XVII vijeka opustio i dobio obilježje »razorenog« grada i pošto su u isto vrijeme ovamo dospjeli naseljenici iz Bosne, gradina je postala nepresušni majdan kamena. Svi podrumi i temelji u zaseoku Roknić sazidani su od kamena iz gradine. Našao sam tu i nekoliko dijelova gotkoga svoda i taj kamen je mekani pješčar i vrlo lijepo je obrađen. Takvih primjeraka bi moralo da se nađe još podosta ispod današnjih kuća. Crkve u Rečici (katolička) i u Trebinji (pravoslavna), po Lopašićevim podacima, sazidane su također od kamena iz Roknić gradine.

U Stjениčnjaku su održavani hrvatski sabori, tu je zasjedao i Zemaljski sud za čitavi dio Hrvatske južno od Kupe, odatle su izdavane mnoge povelje. Zasjedao je i »stol stjениčki«, neka vrst vlastelinskog savjeta.

S velikim uzbuđenjem sam nedavno pročitao jedan rad savremenog historičara medicine doktora Lavoslava Glesingera u kome opisuje da je u službi njemačkog markgrofa Johana u Kistrinu 1550. godine, bio dvorski liječnik niko drugi nego Ivan Dragojević (Joannes Dragojaevus) rodom iz Stjениčnjaka! Glesinger samo pretpostavlja da bi Ivan mogao biti sin liječnika Pavla koji se pominje među stanovnicima Stjениčnjaka godine 1504, ali pouzdano utvrđuje da je Ivan bio upisan 20. svibnja 1541. godine na sveučilištu u Tiibingenu pod imenom »Joannes Dragojaevus, Illyricus ex oppido Stinichnak«. Još je doktoru Glesingeru pošlo za rukom da čak u Americi pronađe, valjda jedini, primjerak jedne Dragojevićeve medicinske knjige, štampane na latinskom jeziku u Frankfurtu na Odri 1552. godine!

Eh, pa zar ovaj svijet nije malen, čudesan, zagonetan i ironičan istovremeno?

Malen zato što u njemu mnoge »tajne« ipak, kad-tad, iziđu na vidjelo. A što su notorne istorijske činjenice bile »skrivenene« za naše pokoljenje, ima se zahvaliti i pomanjkanju našeg interesovanja za prošlost i pomanjkanju još nečega: jednog razumnog i naprednog programa u nastavi nacionalne istorije.

Čudesan je zato što istorijski podaci o Stjениčnjaku (budućem mlatarastom i zaguljenom Sjeničaku) »počivaju mirno« u arhivama sve od Pešte, Beča, Tiibingena i Venecije pa do Armed Forces Medical Library u Clevelandu (USA), i ko zna još gdje, takoreći širom svijeta, pa je sad potrebno da se poigra sam Bog Slučaj te da se pojavi jedan Lopašić ili Glesinger i da nam oni to slatko istorijsko jestivo podnesu zgotovljeno na pladnju.

Zagonetan je zato što ne mogu da shvatim šta je to nagnalo ili navelo onog prvog feudalca da još u trinaestom stoljeću podigne svoj »burg« baš na ovoj glavici gdje su danas razvaline Stjениčnjaka. Ne dominira ta glavica nikakvim

širim okolišem, niža je od svih okolnih visova²³, nije na stjecištu nikakvih prirodnih komunikacija - najbliže riječne doline (Mala i Velika Utinja) su daleko pola sata hoda. Još manje sam, kadar da shvatim kako su ondašnji gospodari Stjeničnjaka - Babonići, a potom Frankopani, grofovi Celjski, Auerspergi i Draškovići - uspjeli da dodu do one glavice, kakvim stazama i putovima i odakle su dovezli onoliki kamen, a kako su trgovci prevozili robu. Moja zapanjenost u vezi s ovim pitanjima postaje još veća kada, danas, na kraju dvadesetog stoljeća, dakle poslije osam vijekova, zadem u zaselak Rokniće, najbesputniji, najzabitniji okrajak Sjeničaka, ka kome, u radijusu od pet kilometara, ne vodi ni stopa tvrdog puta. Za vrijeme jesenskih kiša i glibova svi ti »putovi« su neprohodni. A Roknići su sjeli doslovce na nekadašnje podgrade Stjeničnjaka, temelji i podrumi njihovih kuća, kako rekoh, sazidani su od tesanog kamena, vadenog iz grada, od kamenih svodova gotske crkve! Svo to kamenje se može vidjeti i dan danas kao nesumnjivi dokaz da je tu nekada nešto bilo, ali to što je bilo i kako je postalo, to ne mogu da shvatim. Neko će reći: putovi su postojali, pa su nestali, razrušeni. Zašto su nestali, ko bi imao interesa da baš njih sruši u onom vrletnom bespuću? Ne bi to činili ni Turci ni novi doseljenici. Uostalom, od tih putova bi moralo preostati bilo kakvih tragova, makar trasa. Ama ničega danas nema. Roknića gradina mi izgleda kao s neba spuštена. Kao ukleta. Moja zbunjenost postaje još veća kad čitam u Radeke da je sabor u Brucku na Muri 1578. godine zaključio da se za potrebe tek nastale Vojne krajine za odbranu od Turaka izgradi »jedna jaka baza«, pa je između ostalih mogućnosti, uzet u »ozbiljnu kombinaciju« i Stjeničnjak. Predlaže to general Auersperg. Ta zamisao bude odbačena. Sazidan je Karlovac od 1579. do 1589. godine.

Ni ironije ne manjka. Feudalni Stjeničnjak imao je početkom XVI stoljeća svoga liječnika Pavla, a selo Sjeničak je prvog stalnog ljekara dobilo četiri stotine i pedeset godina kasnije tj. 1968. godine! Plemići i purgari slobodne općine ili komune (communitas) Stjeničnjaka stanovali su prije 500 godina u zidanim kućama, a stanovnici Sjeničaka, Skakavca i drugih sela uz Kupu životare i danas, neko manje neko više, u drvenim potleušicama, često u bajtama, bivšim podrumima, ne rijetko pod istim krovom sa stokom. (Napomena profesionalnim lovcima na političke greške, naravno ne svoje nego drugih! Kad iznosim ove podatke onda ne želim, zaboga, upoređivati vrijednost feudalnog i socijalističkog sistema! Želim samo da i na ovom primjeru ukažem na notornu istinu kako razvital civilizacije i naroda - među njima i hrvatskog i srpskog na ovome komadu zemlje - može biti krivudav, neravnomjeran i sunovratan. Baviti se teorijom i praksom socijalističkog društvenog preobražaja, a ne znati, ili ne htjeti znati, o tim istorijskim sunovratima, bilo bi isto što i graditi oblakoder na tlu koje nisi istražio, da li je čvrsto ili klizavo i močvarno).

Pa kakva je istorija čitavog kraja koji se prostirao oko grada Stjeničnjaka?

Turci su pokorili Bosnu 1463, a godine 1493. u bitci na Krbavskom polju, slamaju kičmu hrvatskoga plemstva. Feudalizam ni kao društveni sistem, ni kao vojna organizacija, nije bio kadar da se Turcima suprotstavi. Velikaši su bili i suviše zaokupljeni svojim međusobnim razmircama: svađe oko posjeda,

²³Stražište (289 m), Dvorište (274 m) i Međedak (350 m), dok je Roknića gradina na visini od 231 metar.

~xj
otimačine, ubistva, beskrajna suđenja. U tome gložanju stradava najviše seljak-kmet. Život je kmetovima bio toliko zagorčan da su neki ostavljali i vjeru i »domovinu« pa prebjegavali Turcima! Tragali su za manjim zlom. Ni slobodni građanski stalež nije ostavljen po strani od ovog kobnog zbivanja: velikaši čine sve da i njega potlače, nastoje da ga smotaju u kmetski jaram.

A turska sila je na vratima!

I sada, kao toliko puta u istoriji, stupa na scenu još i izdaja. Pojedinci među velikašima, da bi se što lakše obračunali sa suparnicima, šuruju s Turcima, zovu ih u pomoć. Da se »srede stvari«. Baš kao što su to učinila i bosanska gospoda koja su dozivala Turke u pomoć protiv svoga puka. Na saboru u Stjeničnjaku 1530. godine dogovaraju se, ali ne o oružanom otporu, nego o nagodbi s Turcima! Feudalcima je bilo više stalo do njihovih klasnih interesa nego do interesa naroda i državne zajednice, kako to s pravom piše Lopašić.

Godine 1527, na saboru u Cetinu, velikaši »biraju« Ferdinanda Habzburškog za kralja Hrvata, a on, za uzvrat, »obavezuje se« da ih brani od Turaka. Poslije Cetinskog sabora bit će održan i drugi jedan sabor, u Križevcima, na kome će druga grupa hrvatskih feudalaca izabrati za svog kralja Ivana Zapoljskog, ugarskog velikaša, izjavljujući da će se rade pokoriti i Turcima nego priznati Ferdinanda.

Rasulo je sad potpuno.

Propast većeg dijela Hrvatske (»infelix regnum Croatiae«) bila je neminovna.

Tokom »strašnog i krvavog« šesnaestog stoljeća skoro čitava gornja Hrvatska pretvorena je u nepreglednu pustoš zgarišta, razvalina i šikara, pa i zvanični dokumenti onog vremena imenuju područje između Save i Drave »Desertum primum« (pustoš prva), a područje između Save, Kupe i Jadranskog mora »Desertum secundum«. Dakle, današnji naš Kordun spadao je pod geografski pojam »druge pustoši«. Bilo je to prije četiri stotine godina, ali se posljedice pustoši osjećaju do dana današnjega.

Stjeničnjak se još nekako drži. Godine 1563. pominje se da Stjeničnjak ima još uvijek pun prihod od imanja, ali od 1669. godine zaveden je u katastar ruševina. No, prava i dalekosežna nesreća tek će sada otpočeti.

Najprije, dolazi do popunjavanja populacionog vakuuma, ili »ničije zemlje«. Na ugašena ognjišta hrvatskog stanovništva koje je dijelom uništeno, dijelom rastureno, dolaze novi stanovnici, narod, raja iz Bosne. To su većinom Srbi, ali ima i Hrvata. Ima i Vlaha koji su romanskog porijekla i koji su kao nomadi-stočari dolazili do zapadnih krajeva Hrvatske još u starije doba, nezavisno od turske najezde. U klasnom pogledu svi doseljenici su isto što i oni čije zemlje su zaposjeli. Ali, postoje i značajne razlike: staro stanovništvo je katoličko koje govori čakavski i piše glagoljicom; došljaci (Srbi) sa pravoslavni, govore štokavski, pišu (ako uopšte pišu) ćirilicom, a preko Pečke patrijaršije održavaju nekakav sentimentalni kontinuitet sa propalom srpskom državom. Više su stočari nego zemljoradnici, a društveni položaj u novoj postojbini bit će im drugačiji od položaja starosjedilaca — nisu i neće nikad postati kmetovi! Sve ih nazivaju •>Vlasima«, što u ono vrijeme nije imalo uvredljiv prizvuk, ali se vode i pod

imenom Srba, Rašana, uskoka, pa čak i Turaka. Tu sad nastaje mješavina naroda i vjera, tu počinju sukobi interesa. Nastaju »temeljite promjene« u Hrvatskoj.

Kako je i zašto je došlo do tih seoba? Različiti motivi su bili u pitanju. Prilike pod Turcima bile su zaista nepodnošljive. Cesti su ustanci raje, a i strašne turske odmazde poslije njih. Narod bježi kud bilo. S druge strane, austrijska carevina imala je i te' kako računa da naseljava puste krajeve Hrvatske, da oživi privredu, da uspostavi odbranu protiv Turaka tako što će taj doseljeni narod organizovati u Vojnu krajinu, Granicu ili Kordun. Zato Austrija i poziva raju iz Bosne k sebi, zato joj i dodjeljuje privilegije koje su, za ondašnje feudalne društvene odnose, bile velik izuzetak i izazov: naseljenici nisu kmetovi! Privilegijom su graničarima zajamčena prava na zemlju, omogućen im je kakav takav vjerski i nacionalni život, a ostavljena su im i izvjesna samoupravna prava. Ali, za uzvrat, graničar ima da bude stalno budan, između rala i puške, ima da ratuje kad god se Turci pojave i ne samo tad, nego i svagda kad to car naredi, i gdje god to caru zatreba. Stalno ugrožavani od strane hrvatskog feudalizma, graničari će se rado odazvati carskim pozivima da liju krv i van Hrvatske. Zato oni ratuju po Italiji, Francuskoj i Pruskoj i to pod imenom — »Kroaten«! Ratuju i na Borodinu. Tuku se i kod Leipziga. Ne mari što je car promijenio ime; umjesto Franje sad je Napoleon. Glavno da je car. I ne samo to. Graničaru laska što je »slobodnjak«, što je carev pretorijanac, najamnik, a ne grofov kmet — rob, pa će zato, u ime cara, braniti i unutarnji red i poredak. U gušenju Gupčeve seljačke bune 1573. godine učestvuju i žumberački graničari-uskoci. Istorija je zabilježila da su se ponašali svirepo, baš kao pravi jadnici protiv jadnika. Feudalci su pirovali. Veliku narodnu bunu 1848. godine u Pešti i Beču ugušile su u krvi upravo graničarske regimente. »Oni uništavaju studente i radništvo ..., a za volju cara bi i rođenog ćaću ubili.« - Ocjena u neobično izoštrenoj i poštenoj Radekinjoj analizi graničareve psihe.

Reklo bi se, dakle, da između doseljenih Srba i austrijske vlasti nema vidnijih suprotnosti. Sasvim drugačije su stajali odnosi između njih i hrvatskog feudalizma, pa i hrvatskih kmetova. Privilegije su bile trn u oku hrvatskog plemstva: od tih došljaka nisu priticali nikakvi prihodi, a osim toga njihov slobodni status je nezgodan primjer za domaće kmetove - hrvatske seljake. Vojna krajina je administrativno država u državi. Dakle, u ime cjelovitosti društvenog sistema, u ime integriteta države, carske privilegije krajišnicima osuđuju se kao neustavne. »Ustavnost« i »pravo« su bitni, ko još brine za odbranu domovine od Turaka. To su carsko-graničarska posla! Ako graničari de jure i još više de facto ginu za tu domovinu i za očuvanje kontinuiteta hrvatske državnosti, ko im je kriv, taj fakat može se i ne uzeti u obzir (zanimljivo je da su i neki noviji istoričari - Šišić i V. Bogdanov - u istome kontekstu stali u odbranu feudalnih ustavnih prava). Protumjere hrvatskog plemstva, motivisane sebičnim klasnim interesima, uperene protiv graničara, otpočele su odmah po uspostavljanju Vojne krajine. Iz jednog izvještaja podnijetog caru Ferdinandu 1560. godine vidi se da je krajiška vojska (braneći slobodu velmoža!) zapala u velike teškoće u snabdijevanju, jer su feudalci zabranili svojim kmetovima da viškove hrane prodaju bilo kome osim njima, gospodarima. Samo vlastela smiju prodavati! I prodavali su, ali po cijeni šestorostruko skupljoj. Na istoj osnovi su i stalni i

^{~xi}
uporni zahtjevi feudalaca da se Vojna krajina feudalizira, to jest da se slobodni graničari uždenu u kmetski jaram (zaključci sabora od 1602. i 1604. godine).

Iz istih (u suštini klasnih) pobuda su i nastojanja da se naseljenicima ospori narodnost i vjerska pripadnost. U feudalizmu se narodnost označava prema teritoriji na kojoj se živi. Odatle shvaćanje da u Hrvatskoj mogu postojati samo Hrvati. Isto je i sa vjerom: »Cuius regio illius religio«. Ovaj princip u jednakoj mjeri feudalani, katolički i austrijski, uperen je prvobitno protiv reformacije (protestanata), ali se protegnuo i na nekatolički dio doseljenika. Odatle pokret za unijaćenjem pravoslavnih u Austriji. Dakle, jedan narod, jedna država, jedna religija. To je feudalno-katolička anticipacija modernog unitarizma i šovinizma koji će svoj klimaks doživjeti u šestojanuarskoj Jugoslaviji i u Pavelićevoj NDH.

Suprotnosti su nastale između doseljenika i ostataka starosjedilačkog naroda (feudalnih kmetova). Predmet međusobnih sporova je najčešće zemlja. Doseljenici, kao stočari, sve dok nisu sjeli na zemlju, lutaju širokim područjem i starosjedoci ih osjećaju kao veliku napast. Pa i kasnije izbijala su česta trvenja i otvoreni sukobi oko međa. Uopšte, staro hrvatsko stanovništvo osjeća se ugroženim od strane došljaka jednako kao od strane Turaka. »Ovo je žalostan znak kako su povijesni potresi izazivali nemile događaje i u odnosima između naroda«, veli Radeka. Zla krv, dakle, izmiješala se već rano. Nepovjerenje prema doseljenicima — većinom Srbima koji su zaposjeli Granicu — tu je.

Ljudi, kao što to često biva, »razmišljaju« rade golom kožom nego mozgom. »Oteo mi je zemlju, ne da mi moju zemlju«. Ko je taj ko to čini? Vlah, Rašanin, Srbin, inovjerac. Niko ne želi da raščlanjuje »povijesne potrebe« ni da istražuje prave uzroke opšte nesreće obadvaju naroda, niko ne zapaža da među tim došljacima, »otimačima« ima i Hrvata katoličke vjere, a malo ko uzima u obzir da upravo ti došljaci svojim kostima podižu onaj čuveni »Antemurale Christianitatis«. Tok mišljenja ide najkraćim putem: »Vlasi su svemu krivi!« Tragičan kratki spoj u odnosima između dva naroda uspostavljen je. Prava suština nesreće zamagljena je i nacionalnim i vjerskim razlikama. No, nema se više kud i čitava stoljećima treba da proteknu u tome stanju. Stoljećima se taloži đubrivo, da bi u XIX i XX vijeku, vijeku »nauke i razuma«, građanski, gospodski političari i povjesničari s jedne i s druge strane na tome đubrivu počeli sijati svoje otrovno sjeme. Možemo li, smijemo li da osuđujemo one koji su razmišljali »golom kožom«? Otrov koji su izlučili pokvareni mozgovi tolikih učenih ljudi, otrov koji nije izbljuvan u strasnoj svađi oko neke međe, nego je ispisan u nebrojenim dokumentima, člancima, knjigama i traktatima, otrov — proizvod hladnog razmišljanja, to je zločin za koji uopšte nema dovoljno teške kazne. Šta više, ta tzv. »istorija«, ta ordinarna profuknjača u koju rado gledamo kao u vrhovnog suca-pravednika, kao u vrhunaravno biće, postaraće se da na zlotvore navuče barem krajičak neprozirne koprene. Ta, zaboga, treba ipak biti velikodušan i human prema velikanima. A narodi (raja, puk) mogu da iskape svoju čašu do kraja.

Hiljadu devetsto četrdeset i prva godina se u neku ruku otela »istoriji«. Te godine su ovi isti narodi, što su do tada mislili »kožom«, pokušali, prvi put od kad postoje, misliti svojim vlastitim mozgom.

Vojna Krajina je trajala 350 godina. Samo između 1618. i 1831. godine Krajišnici su vojevali preko trideset vojni, u trajanju od 103 godine, što znači da je »svaka druga godina bila ratna« (Radeka). A kamo stalna stražarska služba na granici, kamo bezbrojne čarke i četovanja? Naime, za Krajinu nema mira ni u vremenima kad je između dviju carevina, barem zvanično, vladao mir. Ni odredbe Karlovačkog mira od 1699, ni Požarevačkog mira od 1718, ni Bečkog Kongresa od 1815. godine ne stižu do graničarskih sela i čardaka. I dalje se ovdje vodi »mali rat«. I dalje će po njihovim brdima plamsati signalne vatre-vitiljače. Koje godine, koje noći, ili, makar i dana je graničar mogao raportirati svome zapovjedniku: »Stanje redovno«?

Godine 1871, pošto je turska vlast već bila satjerana u čošak Balkana, Vojna Krajina bude »razvojačena«. Ta velika teritorija Hrvatske biva prevedena pod civilnu upravu i tako »vraćena majci domovini«. Tim aktom je moj graničar uveden u moderno građansko društvo!

S kakvim ulogom, s kakvim bremenom?

Ulog: branio je tri i po vijeka slobodu tog društva »antemurale...« itd. Ali, danom razvojačenja Granice taj ulog više ne kotira niti na jednoj berzi! Zlatna kočija je već odavno projurila; Sikstinsku kapelu je Michelangelo već ofarbao, versajski dvor su Lujevi sazidali, markize se poudavale, a na univerzitetima u Bologni i Montpelieru već odavno su popunjena sva rektorska mjesta. Pa i građanska klasa u Dubrovniku i Zagrebu ujagmila je već što je njoj pripadalo. I šta sad ti hoćeš, Mićane? Zbogom, servus!

A breme?

Od cara su dobili »Desertum«. I naselili ga. Sve da su dobili i sam Misir, šta bi od njega ostalo poslije tolikih vojni? Svaka druga godina je ratna! Od tri sposobna muškarca moraju u soldaciju dvojica, a gdje ih je pet, tu uzimaju u vojsku trojicu. Samo karlovački generalat, sa svojih 11.000 domova daje 22.000 boraca. A kad se vodi otvoreni rat, onda se mobilize još i nekoliko hiljada staraca, da čuvaju straže po naseljima i putovima, da prenose provijant. Pa šta onda predstavljaju ti »domovi«, ko i kako će da ih obnavlja poslije turskih paljevina, ko će da obrađuje zemlju? Ognjeslav Utješinović-Ostrožinski, rođen u meni susjednom selu Ostrožinu 1817. godine visoki krajiški činovnik, Ilirac, pisac, objavio je u Beču 1861. godine knjigu o prilikama u Krajini, pa navodi da je u Krajini svaki šesti muškarac vojnik, dok je u ostalim zemljama Carevine svaki - šezdeseti!²⁴ Graničar je »povlašten«, jer nije kmet, ali se zaboravlja da austrijski vojnik staje državu 160 forinti, a graničar samo 40 forinti (jer se pretežno sam izdržava), što predstavlja doprinos državi, a gubitak Krajini, 4 milijuna forinti godišnje. Uz to, gubitak Krajine u radnoj snazi koju predstavljaju vojnici, iznosi 2,400.000 forinti. Pored toga, graničar je imao goleme radne obaveze, sve predviđene i popisane, taksativno, u reglemanu. Radovi su razvrstani u 3 klase: carski, opšti i ostali. Carskih je bilo 17 vrsta, opštih 21 i ostalih 26, ukupno 64 vrste!

²⁴ Izvanredno djelo o prošlosti Vojne Krajine napisao je Vaniček: *Spezialgeschichte der Militargrenze I-IV* Wien, 1875. Pravo je čuđo kako se u ono doba, usred Austrougarske monarhije, moglo napisati i objaviti onoliko istine o sudbini jednog naroda, a da se ne potpadne pod udar nikakvog zakona.

A danak u krvi?

U ratovima protiv Napoleona, za svega 10 godina, Krajina daje 100.000 boraca, od kojih gubi 40.000. A kad je Napoleoneo 1809. godine zaposjeo ove krajeve i zadržao zatečeno vojno uređenje (što ne bi, odgovaralo mu je da ne može bolje) poveo je i graničare u pohod na Rusiju 1812. godine. Zna se kako su se tamo svi skupa proveli.

U suzbijanju revolucije, 1848. godine u Austriji, Mađarskoj i Italiji graničari, pod komandom Jelačića i Radetzskog, žare i pale, ali i gube 30.000 života. Poslije rata, »na pitanje šta će biti sa 30.000 preostalih udovica i 50.000 siročadi, stiže odgovor da će se udovice poučavati, a siročad porasti«, navodi Utješinović. I pored visokog nataliteta, Krajina stalno zaostaje u prirastu stanovništva.

Graničareva snaga istače se na još mnogo otvora. Tu je na prvom mjestu korupcija. Krajiškom vojniku - plaćeniku uskraćuje se, na rafiniran način, lavovski dio plate, a već ona je bijedna: dok karlovački general bere 850 forinti mjesečno, graničar dobije, ali samo nominalno, 3—4 forinta. Mito, davanje »darova« zapovjednicima je čin bez koga se ne smije nazvati ni dobrojutro. Darivati se moralo: zapovjednika koji prihvata prebjeg na granici, zapovjednika koji dodjeljuje zemlju, zapovjednika koji prima u službu plaćenika (znala se taksa: naredbodavcu 8 forinti, blagajniku 4 forinte, dakle 4 mjesečne plate). Nezakoniti prihodi gospode rasli su basnoslovno. A kad je vrhovna vlast Reformom Vojne Granice od 1746. godine htjela da ukine primanje darova učinila je u stvari samo to da ga je još čvršće legalizovala! Jer, doslovce je kazano da kapetan »smije« primiti darova »najviše« u iznosu 40 f, lajtnant 24 f, a zastavnik 18 f. godišnje. »Ali se od ovog pamtilo samo to da se primati »smije« — primjećuje duhovito Radeka.

I što se mi onda čudimo ako i u dane današnje Kordunaš nosi pune torbe jaja i kokošiju (a i novčanik mora biti pun) kad kreće u grad da bi isposlovao nekakvo svoje pravo u lavirintu kancelarija? Zna se i to koliko novaca treba staviti u koverat da bi se došlo do bolničkog kreveta, a koliko za operaciju i za kakvu vrst operacije. Čudimo se tome, a zaboravljamo da je proteklo jedva jedno stoljeće od graničarskog vakta u kome su ti, mrski nam postupci, bili propisani. Da li je graničar imao vremena da se odvikne od svojih rdavih navika? Jer, navike njegove darodavne su u pitanju, a ne onih koji primaju torbe i koverte.

Istinski društveni položaj graničara najbolje se može sagledati kroz sistem kažnjavanja i mučenja. Aktom Reforme bilo je propisano kakve fizičke muke se smiju primjenjivati, a kakve, tobož, ne smiju. Određeno je kad se može vezati u »kladek«, kako se prolazi kroz šibe, koliko udaraca smije dosuditi komandir čete (25), lajtnant (7), feldvebel (4), kaplar (3). Od fizičke kazne, rekoše, ne smije vojnik umrijeti!

Buržoazija iz Beča, Pešte i Zagreba, razni namirisani gospodičići — piskarala odapinjali su strijele protiv graničara, jer su, kako vele, zaostali, nekulturni, divlji i ne proizvode dovoljno za tržište. Nekakav vrlo statističar je izračunao da Kordun proizvodi krompira šest puta manje nego Štajerska i zamjera na ovakvom nemaru! Drugi, opet, našli su se da istaknu kako u Krajinu vlada

blagostanje i zadovoljstvo. »Protegnite onda krajiško uređenje na cijelu monarhiju«, odgovara im Utješinović.

Vjekovni vojni režim pod kojim je živio, pa ratovanja, pogibije i sva druga stradanja ostavili su neizbrisive tragove na psihi graničara. Imajući protiv sebe *nadmocne* sile države, nasilja, rata, bijede, gladi i smrti graničar je morao da im se na svaki način prilagodi kako bi preživio. Prilagođavanje takvim silama u stvari je stalno otuđivanje od samog sebe, stalna dehumanizacija. U njegovom karakteru i ponašanju sve je protivvrječno: živi u stalnom strahu, a na bojištu je »ludo hrabar« (»in toller Kühnheit«); obožava cara i klanja se državi, a mrzi sve što je od države i potkrada je gdje *god može*; snishodljiv je podanik, ali i buntovnik; nepovjerljiv je prema svemu što mu se nudi kao novo, a čezne za boljim životom; trudi se na svojoj neplodnoj zemlji — prljugi, a mrzi svaki fizički posao. Sanja o bilo kakvoj državnoj, činovničkoj službi i, kad se jednom dočepa takve, okreće leđa svojoj postojbini. Tako se, uostalom, ponaša i veći dio njegove tzv. inteligencije: izuzev ponekog učitelja i popa, niko se ne vraća na ognjište, odrodava se i počinje s prezirom gledati na svoje porijeklo, pridružuje se onoj gosposštiji koja o graničaru neće reći ništa *osim* pogrde i sprdnje. Narod, dakle, izdvaja iz svoje sredine ono što je najsposobnije, odvaja od usta za školovanje djeteta, a po nekakvoj višoj logici stvari, školuje djecu za neke druge, jače i povoljnije sredine. Tako se i umne snage graničarskog svijeta hronično iscrpljuju, a on tapka na mjestu. Nema koga da ga malo pridigne i oplemeni.²⁵

O graničaru se oblikovalo mišljenje da je siledžija, ulizica, nevjeran, sklon krađi i ubistvu. Ima u tome istine.

Nameće se sad pitanje: pa, ima li u tome narodu išta što bi se moglo upisati na listu nekakvih ljudskih vrijednosti? Vaniček i drugi pisci, skloni objektivnom prikazivanju prilika u Vojnoj Krajini, ističu pozitivne fizičke osobine graničara, tvrde da se još nije izrodio pod uticajem civilizacije, veličaju njegovu hrabrost, slobodarstvo, poštenje, ponos itd. Ima tu poprilično romantičarskog uljepšavanja. Pa i moj dragi profesor Radeka koji, iako sin toga naroda, nije bolećiv prema njemu i ne ustručava se da mu kaže mnoge gorke istine — piše o njegovu »epskom shvaćanju slobode«. A tu slobodu narod shvaća kao »nacionalnu nezavisnost od *inostrane* (podvukao G. N.) vlasti, vanjskog pritiska na narodnu cjelinu, od porobljavanja te cjeline«. Ovakvo shvaćanje slobode, po Radeki, »još je bilo pojačavano dubokim osjećanjem bola zbog propale države«. Ne tvrdim da, čak i u onim turobnim, beznadnim i nazadnim graničarskim vremenima, nije bilo i toga, barem u »tragovima«, što bi rekli hemičari. U pojedinaca, svakako. Ali, osnovna masa naroda, kako meni izgleda, imala je mnogo jednostavnije i rekao bih, mnogo ljudskije predstave o slobodi. Sloboda je za njega bila, prije svega, u tome da - živi; da živi i radi u miru, neometan bilo kakvom silom. Nije on bio protivan samo inostranoj vlasti, nego svakoj vlasti koja je iznad njega, koja mu ne da mira, koja mu se upliće u život, koja ga tlači na ovaj ili onaj način. Ako je on »kožom« svojom, a ne samo srcem, osjećao u novoj postojbini nekadašnju srpsku državu, onda to nije bila samo država-idila i sjaj Dušanovog

²⁵Proces ispoščavanja nastavio se do današnjih dana. Izuzetak je napravila predratna decenija, kada je Marxova nauka počela navnati u sela mladi svijet đaka, studenata i učitelja. Danas taj svijet bježi od sela glavom obzira, a Kari Marx dobio je zasluženo mjesto u ikonostasuu.

carstva, nego i država kandžija, koja je u ruci srpskog velmože, zviždala nad njim kao seabrom. Ja tvrdo vjerujem da su mu sjećanja na njegov seabarski položaj, pa i na sebičnost vlastele koja je »upropastila« carstvo (»velikaši, prokleta im bilo«) ostala dublja i trajnija od svega ostalog. Nostalgija za »državom« je u stvari nostalgija za onim, kakvim takvim mirom i zakonom, koji je, ipak, bio nešto podnošljiviji od turskog koca i konopca.

Ako su, dakle, graničarove predstave o slobodi bile zaista takve kako ih ja gledam, tj. primordijalno i elementarno ljudske, a ne nacionalno-državotvorne, onda bi to bio pokazatelj njegove veličanstvene ljudskosti kojom se on temeljno iskupljuje za svu svoju rasčovječnost u koju je dospio — ne svojom krivicom.

Uostalom, ima još jedan dokaz da je u graničarskoj duši, ispod njegovog lukavstva, prevrtljivosti, okrutnosti, podaništva i podlaštva, postojao i snažan ideal - čežnja za povratkom k sebi drukčijem, ljudskijem, boljem nego što jeste. Taj dokaz vidim u kultu austrijskog cara! U tome kultu ne smijemo gledati samo slijepo podaništvo. Graničar jeste, često puta, niski slugeranja, ali ne pred carem, nego pred svojim prvopretpostavljenima, raznim veljbabama i kapetanima. Služba caru - nije poniženje! Car je za njega oličenje plemenitosti, pravičnosti i nade u bolji život. Služeći caru, graničar služi nekakvoj svojoj nadi u buduću pravdu. Povjerenje u cara je njegova vlastita vjera koju on sam u sebi izgrađuje i koje se grčevito drži da bi obastao u svim ondašnjim katastrofama. To, da je upravo taj car vrhovni poglavar sviju malih silnika, krvopija i gnjida i da oni graničara varaju, izrabljuju i šibaju upravo po carevom, javnom ili tajnom, reglemanu - o svemu tome graničar ne zna i neće da zna. U graničarevoj svijesti je carska i ničija druga volja podarila mu zemlju velikodušno i spasla ga od turskog zuluma. Za tu istu volju treba, dakle, i ratovati, jer i rat, pošto se vodi carskom mudročću, valjda služi nekakvom krajnjem dobru u kome će se i za njega, okrvavljenog ratnika, ako preživi — naći neko mjestasće. Sva zla potiču od malih ljudi, a car za njih ni ne zna, jer je on daleko, daleko, obuzet teškim državnim brigama. Uostalom, taj graničarski život nije ipak najgori (ne nabija se više na kolac), jer bi mogao biti i još gori, a čim je to moguće, onda bi mogao biti i bolji. Vjera u mogućnost boljega to je, mislim, ono istinsko ljudsko u graničaru. Već četrdeset godina slušam razgovore mojih Sjeničaraca kad se susretnu na blatnom putu: izmijenjaće jadikovke o prilikama i neprilikama, a, na kraju, kad se rastaju, zaključuju redovno: »Ama, biće bolje, biće bolje«.

I njihova hiljadu devetsto četrdeset i prva je, u suštini, neviđena do tad erupcija njihove vjere u Bolje i grč od riješenosti da se tuku za bolji, pravedan i miran život, u kome više neće biti ni nasilja, ni krvoprolića ni otuđene od njih vlasti, ni mržnje među narodima, jer, eto oni, zatucani graničari, prezreni »vlasici« našli su se zajedno, najzajednije nego ikada, u istom stroju sa isto tako »zatucanim« i prezrenim hrvatskim mužima, kumekima, nekadašnjim kmetovima.

Ali, da se vratimo. Razvojačenjem Vojne Krajine, graničar je uveden u kolo kapitalističkog društva. U tom kolu jedni su igrali obuveni i već odavno krilati, a njemu je »istorija dodijelila« (!?) da igra po trnju bosonog i s preteškim bremenom biološke, privredne, društvene i kulturne zaostalosti. Graničar je sad morao da postane »robnii proizvođač«, dobar poreski obveznik, radnik u

tvornici. Sve on to mrzi čitavim svojim bićem. Činit će samo ono što mora, a naturalna privreda je ono što mu najbolje odgovara. Ali, kapitalizam ga ne pita, on ga prisiljava da čini ono što mora činiti. Otpor naturalca postaje sad, objektivno, konzervativna, nazadna snaga društva.

VII

Naslijeđena zaostalost Granice, ali i svojevrсни protest protiv zaostalosti izbit će u znamenitoj sjeničarskoj buni 1897. godine.

Ja sam još u najranijem djetinjstvu slušao o Buni. Tada su bili na životu mnogi njeni učesnici i savremenici, a među njima i moji roditelji. Iz tog kazivanja stvorio sam nekakvo svoje »unutarnje viđenje« onog događaja: dolaze mađaroni nekakva strašila u crnom ruhu kao vukodlaci hoće prekrst i skinuti zastavu žutu zastavu i još nekakve zastave sve se zbiva oko zastava zastave žute do neba ljudi ne daju ljudi mnoštvo pritislo cijelo brdo oko crkve nigdje više stope slobodne gužva i brujanje i rikanje ljudstva sve je mutno i ništa se ne zna strašna vrućina i žega stotinu sjekira dižu se u vis do neba zamahuju po mjernicima udaraju po mjernicima sikire lomataju krešu jedna o drugu oko oca vijenac branitelja dočekuju sjekire na ruke sjekire na gole ruke glave mjernika raspolučene padaju dižu se i padaju i viču nemojte nas mi smo vaši srbi nijesmo mađaroni Đaković se stropoštava niža stepenište padaju mrtvi baba Marta raširila noge pa stoječki po Đakoviću krv se cijedi s mokraćom tišina suton tišina pod kruškama leže tri mrtvaca pod kruškama tišina sutradan šerežani s perjem i vojska šisari u plavom plava boja plava linija polegla ispod brda šišaju po crkvi šišaju u Vasiliju Maslečku posred čela Vasilija izvirila iznad brda kao što svi Masleci uvijek izviruju dobila kuglu posred čela.

Zapisao sam 1960. godine:

Marija Bratić, stara 90 godina: »Bila sam tadaj stara 27 godina i sjećam se dobro onog što sam onda vidjela i slušala. Nekoliko dana prije bune kolali su selom glasovi da će doći Mađari i da će iz naše crkve uzeti našu zastavu i metnuti mađarsku. Još se divanilo da će nam oduzeti i prava koja smo imali. Vjerovali smo tijekom glasovima, jer je u ono vrijeme u Zagrebu stolovao nekakav zločesti Mađar kao ban. Uto su naši viđeniji ljudi odlučili da se oko crkve postave straže koje smo onda nazivali »ronde«. Na ronde su išli ljudi naizmjenice, danju i noću, a dogovoreno je bilo da se zvoni i odmah leti k crkvi ako se pojave Mađari. U tome došla u naše selo tri gospodina. Došli kočijom iz Lasinje, pa će najprije u birtiju kod Freliha, a potom k crkvi. Dočim ih straža opazi, a zvona udariše. Narod stane letiti sa svih strana i začas se sjati oko pet do šest stotina ljudi i žena. Svak i ponešto nosio u rukah: neko sikiru, neko kolac ili motiku, a bilo je i kubura i štućeva. Opkoliše ona tri gospodina vičući: »Ne damo naše zastave, nećemo mađarsku«. Kako sam kasnije saznala, ta gospoda nijesu bili Mađari nego nekakvi drugi državni činovnici. Najednom su naši ljudi počeli opkoljenu gospodu tući sikirama i koljem. Tako su ih i poubijali. Ljudi su ostali da čuvaju mrtvace, a sutradan je došla žandarmerija. Tadaj su pogodili kuglom Vasiliju Maslečku. Onda je stigla i carska vojska pa su ljude povezali u lance. Istraga je

trajala jako dugo i za to vrijeme su vojska i žandarmerija boravili u selu i otimali i stoku i žito i sve. Narod je stao bježati sa stokom u šume, ali su žandari i tamo stigli. Onda su odveli ljude na sud u Zagreb. Suđeni su mnogi na robiju, a na vješala su otišli Marta Lončar, Sava Manojlović i Toma Lončar. Dugo godina poslije toga mi koji smo iz Sjeničaka nijesmo u Karlovcu smjeli kazivati odakle smo, jer bi nas svijet gadno grdio«. Tako reče Marija Bratić.

Đuro Mrkalj iz Donjeg Sjeničaka, star 85 godina:

»Sve što je Marija rekla, tako je. Samo bih još rekao da ona tri gospodina nijesu bili nikakvi Mađari nego Mile Đaković mjerčin (mjernik), Cvijanović, gruntovničar i Brozović, kotarski izaslanik. To naš narod nije znao već je bio uvjeren da su oni Mađari i da su došli da nas pomadare i pokrste u katoličku vjeru. Tu trojicu ljudi je opomenuo Pavao Mrkalj, mlinar, da ne idu k crkvi, jer je gore narod već uzburjan protiv Mađara, ali nijesu poslušali Pavla nego se nasmijali i pošli do crkve i tamo izgubili živote. Ja se sjećam još nečega. Naš narod je imao u carevini neka graničarska prava i to: smio je peći rakiju bez poreza, mogao je nabavljati besplatno, ili pojeftino drvo za ogrjev, jeftinije sol i cugar. Prije bune je bilo dosta govora o mađarskoj zastavi, ali se u narodu govorilo i to da će stara prava biti dokinuta i da će nam udariti još teže poreze, pa čak i na plug i na bračni krevet. Još se sjećam kako su se naši ljudi vladali pred sudom. Svakojako. Bilo je nevještih, a i kukavica. Rade Padežanin — »Derenčin« najbolje je znao da se preganja sa sucima. Dovelu Radu kao svjedoka - a od svjedoka si mogao začas dospjeti na optuženičku klupu, ako se ne znaš snaći, - pa ga sudac upita, ko je udarao po činovnicima, a Rade odgovori da su svi udarali, da niko nije bio vođa, da niko nije udario prvi i da se niko nije bunio protiv cara i bana. Padežanin se vratio iz suda sa nadimkom »Derenčin« po imenu advokata Derenčina. Lončar Marta, kad je bila izvedena na vješanje, viknula je na glas: »Ja bez glave, Mađar bez prave!« Naše selo je mnogo prepatilo poslije bune. Silna vojska i žandarmerija pritisla. Uzimali su stoku, pekli volove na ražnju. Dugo smo trpili svakojaku sramotu. Ne smiješ Karlovcem proći, a da ne viču za tobom: »Gle, bedastog graničara iz Sjeničaka!« Međutim, 1900. godine car Franjo naredi da se izgradi cesta od Karlovca do nas, jer se uvidilo da je ovaj narod zaostao i da ga treba povezati sa ostalim svijetom. Cesta je dobitak koji smo postigli bunom«. Tako je kazivao Đuro Mrkalj.

Moja mati, 1965. godine, kad joj je bilo 97 godina:

»Neki ljudi u Karlovcu i Zagrebu uvijek su radili na svadnji Srba i Hrvata. Tako su u Karlovcu jednog petka - to je sajmeni dan - pronijeli glas o mađarskoj zastavi i o porezu. To je našem tati ispričao istog dana uveče neki Pavao Manojlović. Sutradan skupili se ljudi da čuvaju crkvu. Tata ih uvjeravao da ne može nikako doći do vješanja mađarske zastave. Đakovića su Sjeničarci poznavali kao Srbina i mjernika koji je već više puta dolazio da razmjerava zadružnu zemlju. I Cvijanović je bio Srbin, a jedini Brozović Hrvat. Pronio se glas da je i pop, naš tata, uz Mađare, on dokazivao da je sve laž i zabluda, ali svijet nije vjerovao. Zaprijetili mu sjekirama, pa je tata morao bježati iz kuće u Vrginmost u seljačkom odijelu, a proveo ga je kroz šumu Đurađ Juso, onaj što je pucao iz mužara. Bilo je, doduše, razumnih ljudi koji su oca branili, dočekujući

sjekire golim rukama, ali sve to nije pomoglo, morao je bježati. Branko je tada bio još u povitku, pa ga je Rade Bratić pograbio i odnio u jurase, pa u Vrginmost. Ljude su pobili sikirama. Najgori su bili Sava Manojlović i Pavao Balatin, zaglamasti i nefokazni obadva. Ja sam te dane proživjela u najvećoj stravi. Oca su odveli u istražni zatvor u Zagreb, jer je sudac-istražitelj Košutić pošao od tvrdnje da je pop Nikoliš glavni podstrekač bune. U toku suđenja pozvali su i mene u Zagreb kao svjedoka. Pošto sam se vidjela sa tatom, on me je uputio: »Ne boj se ništa, govori samo kako je bilo, a na suce ni ne gledaj; zamisli da si u svojoj bašči i da pred sobom imaš glavice kupusa!« Tako je i bilo. Kad je vojska stigla iz Karlovca, prva se pojavila na Maslečkom brdu Vasilija Maslek i nju kugla pogodi u srce. Osuli su paljbu odozdo s puta po čitavom brdu oko crkve. Silna goveda su bila poklana za vojsku.« Tako mi je pričala moja mati.

Mile Rudan - Car, star 79 godina, 1969. godine:

»Meni je tadaj bilo 7 godina. Kad su zvona na crkvi udarila, vidio sam ljude kako iskaču iz zaselaka. Jedan jegerbataljon vojske došao iz Petrinje, a iz Pisarovine oko 40 žandara. Rade Padežanin, na pitanje suca, ko je žrtvama zadao najviše udaraca, odgovorio je: »Slavni sude! Ajde, vas dva sa dvije šibe neka šibate trećega. Ko će znati ko je zadao više udaraca?« Zato su Radu i nazvali »Derenčin«. Toga se sjeća Mile Rudan, zvani Car ili Njuša.

Moja mati, po ličnom osjećanju, i moj vršnjak Stanko Maslek, po slušanju od starih, iskazuju da je gospodu pred crkvom prva opazila Vasilija Maslečka, žena Radina i mati Teodorova, te je sa brda maslečkog stala vikati na drugo brdo, u Pruginiće: »O, Damjane, Damjane, zovi, zovi sve živo na noge. Evo Mađara pred crkvom. Zovi Jajiće, nek oni zovu dalje Cekeliše i Padežane. Neka leti amo Balatin. Zovi brzo Balatina, o Damjane!« Tako se pripovijeda o Vasiliji Maslečkoj.

Takva i u tome smislu su kazivanja savremenika. Još i danas, kad upitaš starije čeljade, kada se rodilo, dobićeš često odgovor: »Ne znam baš godinu, ali bilo je oko Bune«. Ili za neki događaj kazat će: »Bilo je to još prije Bune«. Buna - kamen međaš između dva vremena.

Na osnovu sudskih dokumenata²⁶ dade se utvrditi:

Kraljevski sudbeni stol u Zagrebu vodio je od 15. studenog do 9. prosinca 1897. godine glavnu raspravu protiv devetnaestoro optuženih Sjeničaraca i to:

1. Mile Vujčića - Sole (Birtaševog), starog 34 godine, oca dvoje djece, nepismenog;

2. Marka Padežanina, starog 44 godine, oca šestero djece, nepismenog;

3. Pavla Mrkalja - Balatina, starog 27 godina, oca dvoje djece, nepismenog;

4. Save Manojlovića, starog 38 godina, oca četvero djece, nepismenog;

5. Tome Lončara, starog 45 godina, oca četvero djece, nepismenog;

6. Marte Lončar, stare 45 godina, rodom iz Vukmanića, a prebivalištem u Donjem Sjeničaku, majke četvero djece, nepismene;

7. Dmitra Mrkalja, starog 57 godina, oca dvoje djece, nepismenog;

²⁶ Državni arhiv SR Hrvatske, Acta varia, kutija br. 15.

8. Mile Bižića, starog 35 godina, oca troje djece, *pismenog*;
9. Rade Linte, starog 34 godine, oca dvoje djece, *nepismenog*;
10. Gligorija Linte, starog 40 godina, bez djece, *nepismenog*;
11. Janka Manojlovića - Grlice, starog 44 godine, oca troje djece, *nepismenog*;
12. Mile Romića, starog 29 godina, bez djece, *nepismenog*;
13. Đurđa Bjeloša, starog 32 godine, *nepismenog*;
14. Mile Jurića, starog 41 godinu, oca troje djece, *nepismenog*, kažnjavanog zbog zločina krađe na 9 mjeseci tamnice;
15. Mile Bratića, starog 38 godina, oca četvero djece, *nepismenog*;
16. Stanka Roknića, starog 22 godine, oca jednog djeteta, *nepismenog*;
17. Pavla Mrkalja - Roknića, starog 21 godinu, oca jednog djeteta, *nepismenog*;
18. Marka Mrkalja, starog 20 godina, bez djece, *nepismenog*;
19. Teodora Manojlovića - Rudana, starog 18 godina, bez djece, *nepismenog*.

Osim optuženih, kroz sudnicu je prošlo i mnoštvo svjedoka.

Sudu je predsjedavao dr Aleksandar Radkocaj (Radkoczay). Optužbu je zastupao Dragutin Karl Đuričić, a optužene su branili advokati: Marijan Derenčin, Svetislav Šumanović, dr Mile Starčević, dr Medaković, dr Priča, dr J. Banjavčić, dr Josip Frank²⁷, dr Franjo Potočnjak i još neki.

Djelo: u utorak 21. rujna 1897. godine došli su u Sjeničak Đuro Cvijanović, ravnatelj gruntovnice iz Zagreba, Lucijan Brozović, kraljevski kotarski predstojnik i povjerenik za provedbu »potajnih dioba«, i Petar Đaković, mjernik. Sva tri imenovana činovnika bili su »po rulji žiteljah« tvorno napadnuti i usmrćeni. Utvrđeno je, također, da usmrćenima manjkaju novčanici i satovi s lancem.

Prema sudskim dokumentima događaj se odigrao ovako:

Već duže vremena prije ovoga počela se među žiteljstvom Gornje Krajine širiti vijest da će na crkvama biti izvješene mađarske zastave što znači da će dotične parohije, tim samim činom, potpasti pod mađarsku vlast, a ova će, zatim, popečatiti plugove, drljače i ostalo poljoprivredno oruđe, pa će na to sve udariti nove teške poreze. Čak i na bračnu vezu će morati da se plaća porez. Te vijesti su stizale do Sjeničaka i ranije, a posljednji put u petak 17. rujna, tj. četiri dana prije događaja. Vijesti su došle iz Karlovca, a donijeli su ih povratnici iz karlovačkog sajma. Počevši od petka 17. rujna uveče, Sjeničarci održavaju, naizmjenice, danonoćno stražu oko svoje crkve Svete Petke, u namjeri da spriječe isticanje mađarske zastave, jer, kako su glasine kolale, ako zastava uspije da se održi na crkvi makar i 24 sata, time je mađarska vlast priznata. U širenju ovih glasina i u mobilisanju sela istakli su se naročito Pavao Mrkalj — Balatin, Mile Vujčić - Sole i Sava Manojlović.

²⁷Frank Josip (1844- 1911), zloglasni politički šarlatan i demagog u službi Beča i Pešte. Ometao saradnju Srba i Hrvata. Antisrpski šovinista, idejni začetnik »frankovaca«.

Utvrđeno je da je seoski paroh Mihajlo Nikoliš 21. rujna ujutro umirivao narod govoreći mu da bi on kao paroh morao nešto znati, ako bi postojale neke ozbiljne namjere u vezi sa mađarskom zastavom i da straže treba raspustiti barem danju, jer bi i on sam, -ako se nešto desi, oglasio selu opasnost udaranjem u zvona.

U takvoj, već dovoljno uzavreloj, atmosferi dolaze u Sjeničak pomenuta trojica činovnika. Stižu u selo iz Lasinje upravo 21. rujna u 9 sati ujutro. Radi čega dolaze? Navodno radi sprovođenja diobe zemlje u zaseoku Bižići. Kažem »navodno« zato što ima niz indicija, o kojima ću kasnije reći, koje upućuju na pretpostavku da službeni posao u Bižićima možda i nije bio pravi cilj njihova dolaska. Dolaskom u Sjeničak oni se ne upućuju direktno u Bižiće na posao, iako im je taj zaselak baš na ruku, s puta iz Lasinje, nego zalaze duboko u središte sela, do pod samu crkvu i odsjedaju u birtiji Hinka Freliha. Naručuju da im se spremi ručak za 11 sati. Gospođa Frelih je prestravljena njihovim dolaskom i bavljenjem u selu. Opominje ih da su došli u vrlo nezgodan čas, jer je selo jako uzrujano, i dodaje da bi »volila izgubiti 50 forinti« nego što ih sada vidi u Sjeničaku. Ne slušaju je. Đaković joj odgovara da njega Sjeničarci dobro poznaju kao mjernika, pa da im se među tim svijetom ne može nikakvo zlo dogoditi. Tad odlazi u Bižiće sam samcat Đaković, a Cvijanović i Brozović, ostavši bez Đakovića, polaze u selo na šetnju. Svrćaju na razgovor kod mlinara Pavla Mrkalja.

Jedanaest je časova kad su se vratili do birtije Frelihove i produžili odmah uz brežuljak do crkve da odande razgledaju ljepotu okolice. U tom času opazi ih Vasilija Maslek i stane vikati, pozivajući selo na uzbunu (u dokumentu se ne vidi jasno, da li je u tom trenutku kraj crkve bila straža i kako je ona dočekala strance). Dvadesetak metara od crkve je i parohijalni stan, stara i trošna brvnara, i stranci navraćaju i tamo da učine posjetu parohu Nikolišu. Ne nalaze ga u kući, jer je on bio daleko, u školi, na katihizisu. Došljaci se vraćaju crkvi i opet ščekaju oko nje (ne znamo iz dokumenta kako ih je dočekao narod, koga je već moralo biti podosta na okupu). Opet su u parohijalnom stanu, gdje zatiču popa Nikoliša koji je u međuvremenu vratio s puta.

Moglo je biti podne. Gosti su ponuđeni rakijom i poslije kratkog bavljenja u kući, izlaze van, ispraćeni popom i popadijom. Vani je već gužva: svijeta se iskupilo, kako svjedoci rekoše »kao u gori listak«. Masa ih sve opkoli, tražeći od paroha Nikoliša da joj objasni, ko su ta gospoda, što traže u selu i da li su već unijeli mađarsku zastavu u crkvu. Nikoliš im objašnjava da je to mjernička komisija, a ne Mađari, te da u crkvi nema nikakve mađarske zastave. Masa ne vjeruje i zahtijeva ključ od crkve. Pop daje ključ u ruke Stojana Masleka, a ovaj u ruke zvonara Save Masleka. Pavao Mrkalj - Balatin iznosi iz crkve tri zastave: državne (crno-žutu i hrvatsku) kao i srpsko-pravoslavnu. Masa razjareno dočekuje zastave, a neki viču: »To je mađarska zastava«. Uzalud pop objašnjava, uzalud nudi svoju glavu, ako se dakaže da je ijedna od tih zastava mađarska. Narod opet pita popa, radi čega su gospoda došla. Cvijanović i Brozović objašnjavaju da su pošli u Bižiće po diobnom poslu, a neko iz gomile povikne: »Ne dijeli se Sveta Petka, što imate kod nje posla?« Pitanje je veoma logično! Drugi još dobace: »Pa to su pravi mađaroni koji su došli sa mađarskom zastavom«. Prema dok-umentima je tek tada otpočela zvonjava, na što su nove skupine naroda pohrlile iz raznih zaselaka.

Cvijanović i Brozović, tek u tom trenutku, uviđaju svu kritičnost svoga položaja, pa se izvlače iz svjetine, u namjeri da sidu do Frelihovih, da se tamo sklone. Ljudi ih sustignu i vrate.

U međuvremenu tj. oko podne vratio se Đaković s posla iz Bižića. Laura Frelih ga upoznava sa zlom koje je već počelo i moli ga da pode u pomoć svojim drugovima. Đaković pokuša objasniti ko je i šta je, ali ga sad niko i ne sluša, već ga tjeraju gore, ka crkvi. Pavao Mrkalj - Mlinar i Rade Padežanin pokušavaju da umire razjarene ljude, ali uzalud. Cvijanovića tad upita Marko Padežanin: »Pa što si došao ovamo, Mađarone, ne dijeli se Sveta Petka« i zada mu prvi udarac sjekirom u lijevo pleće, govoreći: »Ti si, debeli Mađaron, došao da dižeš zastavu«. Iza toga su na Cvijanovića padali i drugi udarci naročito od strane Pavla Balatina i Save Manojlovića. Bilo je oko 13 časova. Cvijanović pada u nesvijest i ostaje kao mrtav na zemlji.

Poslije Sava Manojlović zamahne sjekirom i na popa vičući: »Zar je to, pope, tvoja poštena riječ koju si nam jutros zadao?«... Mile Krkljuš dočekuje sjekiru, braneći popa.

U međuvremenu su Brozović i Đaković uspjeli da pobjegnu u potok Simat, oko 500 metara daleko, ali ih sustižu i dovode Brozovića do klanca, odnosno Đakovića do voćnjaka Matije Masleka, gdje padaju uslijed udaraca onesviješteni. U tuči su, po dokumentu, prednjačili Pavao Balatin i Mile Sole.

Cvijanović, povrativši se svijesti ulazi u parohovu kuću, zaključava se u sobi desnoj od ulaza, ali Pavao Balatin, uz pomoć Mile Sole, penje se na prozor (povisok je), razbija ga sjekirom, upada u sobu i izvlači Cvijanovića van, udara ga sjekirom u leđa, Cvijanović pada i gomila ga raznim oruđem konačno usmrtili.

Optuženi Balatin priznaje da je, možda, u onoj jarosti htio da pokojniku odsiječe i glavu, ali ga je u tome spriječio brat mu Stanko.

Marko - Markilo Vujčić - Relja i Stanko Mrkalj - Balatin, opzivši Đakovića ranjenog u šljivaru, odvedu ga, na njegovo preklinjanje, u zgradicu Matije Masleka i tu zaključaju da bi ga spasli.

Grupa ljudi veže Brozovića užetom za noge, te ga iz klanca dovuče pred parohijalni stan, ispod dviju starih krušaka. Tu ga nastaviše tući sve do smrti. Bilo je oko 14 časova.

Grupa sa Balatinom i Solom na čelu potekne u potragu za Đakovićem koji je još jedini preostao živ. Tragaju po svim kućama zaseoka Masleci. Đaković, saznavši od Markila Vujčića - Relje i Matije Masleka da upravo njega traže, izvuče se iz zgradice, u pratnji i pod zaštitom Marka Relje, te se uputi ka Maslečkom gaju i priligne na njegovom donjem rubu, misleći valjda da je dovoljno sakriven. Na to ga opaze progonitelji iz Šimata. Mile Vujčić - Sole opali na nj iz puške, sa 200 metara, ali ga ne pogodi. I Đaković bude vezan konopcem i Đurađ Bjeloš - Žunac dovede ga pred stan, ispod krušaka. Tu su ga dugo tukli Dmitar Mrkalj, Sava Manojlović i drugi, a Đaković je molio da ga ne ubiju. Sava odgovara: »Moramo te ubiti, ne možemo ti oprostiti«. Đaković je još živ, traži vode, i Rade Padežanin mu dodaje vodu uz negodovanje gomile. Glišo Pruginić metnuo je ranjeniku nešto slame pod glavu, a Janko Šašić mu odvezuje ruke. Đaković izražava želju da, prije smrti, bude ispovijeden. Tu želju čuje

Marta Lončar, koja je tad bila u birtiji kod Freliha, i poviče: »Ja ću njega ispovjediti«, poleti gore s motikom i, došavši Đakoviću, zadigne košulju, »čineći sramne ponude«. Marta viče: »Gle, kako je debeo, to smo sve mi 'upitali'²⁸. Nadalje kaže: »Došao si, Mađarone, da mi pečatiš krevet, a ja na goloj zemlji da spavam«. Udari ga tri puta motikom. Đaković još živi. Dovlači se do stepenica popovog stana, sjeda, ali se od slabosti ruši strmoglavce. Na to mu pride Tomo Lončar te ga udari rogljama 5 puta po dužini cijelog tijela i konačno ga usmrti. Toma ga odvuče pod krušku kraj dvojice mrtvih.

Spustilo se veće. Gomila je ostala svu noć na licu mjesta.

Istog dana tj. 21. rujna, glas o buni dopro je do Lasinje. Vodnik oružničke postaje, Simo Škrđić, kreće se 2 žandara i 2 financa prema Sjeničaju i stiže oko 17 časova do zaseoka Vujčića, ali, presretnuti od gomile, oružnici ne smjedoše dalje ka crkvi, te se vratise u Lasinju. Slijedećeg dana, 22. rujna dolazi pojačana oružnička sila od 11 oružnika. Oni budu ispred crkve dočekani pucnjavom iz pušaka. Oružništvo je »bilo prisiljeno vatru odvratiti te je ispalilo na svjetinu u svemu 32 hica, od kojih je pala jedna žena, Vasilija Maslek, na što su se ljudi razbježali. Istog dana u noći došla je prizvana vojnička sila te se daljnji nemiri nisu dogodili.«

Sudski epilog. Sudbeni stol je dosudio jedanaest smrtnih kazni, vješanjem, i to ovim redom: 1. Đurađ Bjeloš, 2. Dmitar Mrkalj, 3. Marko Padežanin, 4. Janko Manojlović - Grlica, 5. Mile Jurić, 6. Pavao Mrkalj - Balatin, 7. Mile Romić, 8. Mile Vujčić - Sole, 9. Marta Lončar, 10. Toma Lončar ili. Sava Manojlović.

Na tamnicu, od 10 mjeseci do 10 godina, osuđeno je 9 optuženih. Ostali su bili oslobođeni.

Bilo je to 22. prosinca 1897. godine.

Poslije su uslijedila pomilovanja. Smrtna kazna, vješanjem, izvršena je »samo« nad troje: Savom Manojlovićem, Tomom Lončarom i Martom Lončar.

Buna u Sjeničaju, sasvim protiv volje i namjere njenih aktera, potresla je cijelu Hrvatsku, i Mađarsku, pa i cijelu monarhiju. Sjeničak i njegovi ljudi našli su se na stranicama svih listova koji su u ono vrijeme izlazili u monarhiji. U početku su se novinari teško snalazili oko tih imena, pa su Sjeničak ispisivali »Sjenica«, a o geografskom položaju njegovom znali su koliko i o nekoj indijanskoj naseobini u prašumi Amazone. Tek kasnije dopro im je do ušiju zaprepašćujući podatak: -pa to selo je udaljeno od Zagreba svega 60 kilometara! Telegrami su pljuštali: »Krvavi ekscesi«, »Nemiri u kotaru Pisarovini«, »Die Revolte von Sjeničak«, »Die Mordthat von Sjeničak«, »Blutthat von Sjeničak«, »Die Unruhen von Sjeničak« itd.

Ne manjkaju ni dostojanstveni, »smireni« uvodnici preko kojih se vode okršaji između vladinih i opozicionih snaga. Sve propagandne mašinerije, od krajnje desnice do krajnje ljevice, stavljene su u pogon, e da bi svaka od njih prikupila što veći broj političkih poena: taj nepoznati i kvrgavi Sjeničak postade za njih zlatni rudnik. To selo sa svojim zadimljenim kolibama, blatštima i dubrištima, sa svojih 95% nepismenih odjedanput upade u veliku političku igru. U sudskoj dvorani i oko nje tiska se gomila radoznalih.

²⁸upitati = uhraniti, udebljati (G. N.)

Povodom bune u Sjeniĉaku bili su obustavljeni svi sajmovi u Karlovcu, izdata je naredba o predaji sveg oruĉja, vatrenog i hladnog, zaveden je prijeki sud u kotarevima Korenica, Lapac, Udbina, Ogulin, Slunj, Vojniĉ, Vrginmost, Dvor, Glina i Pisarovina.

Desetak dana poslije dogaĉaja grof Khuen Hedervarv, ban Hrvatske, dao je izjavu za štampu. Valja priznati da je ta izjava bila aforistiĉki saĉeta i drĉavniĉki mudra. Ne bi se taj lisac dao uvuĉi u klopku, pa da je imao pred sobom i još lukavijeg novinara nego što je to bio dopisnik »Budapester Tagblatt«.

- Šta je izazvalo najnovije seljaĉke revolte²⁹ i kakav cilj Źele da postignu njihovi podstrekaiĉi?

- Opoziciona koalicija. Liĉni interes aranĉera. So war es ja hier (tj. u Hrvatskoj, prim. G.N) immer. Opšte uzevši ovdje vlada red i mir.

Klasiĉan odgovor! Jer, nije Khuen toliko lud pa da prizna stvarne uzroke i prave izazove tih buna: nepodnošljivost politiĉkog reĉzima, despotiju, socijalne i ekonomske nevolje koje su bile itekako vidljive u konkretnom sjeniĉarskom sluĉaju. Opozicija je svemu kriva! Neprijatelji reĉzima, smutljivci! Ne, nikada i reĉzim!

- Mnogi ljudi, u ĉije unionistiĉko uvjerenje ne treba sumnjati, misle da se radi o antimaaĉarskoj mrĉnji?

- Zabluda. Što se tiĉe posljednjih nemira, nemam još taĉnih obavještenja, ali jedno mogu sigurno reĉi: ein Ereignis von politischer Bedeutung ist diese Blutthat nicht (»dogaĉaj nema politiĉki znaĉaj« — G.N).

Khuen zamjera štampi što pridaje veliki znaĉaj dogaĉaju i time ĉini uslugu opoziciji. Ah, uvijek ti nesporazumi sa štampom!

- Ćak i vladina štampa?

- Da, ne znam zašto to ĉini .... Krvoproliĉe je djelo opozicije, koja ne moĉe ništa postii politiĉkim sredstvima, veĉ pribjegava crkvenim motivima da izazove nemire na selu. Da se sluĉi upravo Srbima, to nije ništa novo.

Ovim Khuen igra na svoju staru kartu, huškanja Hrvata na Srbe, i obratno, a zaobilazi istinu da je nekoliko sliĉnih buna izbilo i u nekim ĉisto hrvatskim selima (Bošnjaci, Bosiljevo i druga). Zaobilazi ĉinjenicu da se upravo on sluĉio Srbima, taĉnije, srpskom burĉoazijom u borbi protiv hrvatske opozicije.

- Vaša Ekscelencijo, u novije doba se konfiskuju mnoge novine. Upadljiva pojava, dozvolite da napomenem.

- Konfiskuju se zaista sada ĉešće, što jako Źalim, ali moramo tako ĉiniti, jer listovi ne smiju unositi nemir u stanovništvo koje je i inaĉe lakovjerno. Uprava i pravosuĉe su kod nas bolji nego u susjednoj Austriji. Krivica je na onima koji teĉe da istisnu druge da bi sami na njihova mjesta zasjeli.

U tom smislu piše i sva reĉzimska štampa: sve je to rabota »nesvjesnih huškaĉa«. U poĉetku, prema pisanju štampe, djeluje »radikalno srpstvo«, a zatim i hrvatska opozicija, koja hoĉe da »sruši sistem«. Srpski radikalisti - laici su i protiv pravoslavnog klera i vladike Grujiĉa. Vrlo je znaĉajno, pisali su, da se

²⁹ Novinar se izraĉava u pluralu, jer misli na ĉitavu seriju pobuna protiv Khuenovog reĉzima, pobuna koje su tih godina izbijale širom Hrvatske i Slavonije.

srpsko stanovništvo uznemirenih kotareva ustremilo i protiv srpske crkvene zastave, jednako kao i protiv mađarske. U Plaškom je narod zabranio vladici Mihajlu Grujiću da i u crkvu uđe jer je nosilac mađaronstva.

Zanimljiv je uvodnik od tri i po stupca u novinama »Die Drau« (Osijek, 3.X.1897) u kome se vrlo oštro napada opozicija koja »jednostrano informiše i dezinformiše, zavodi u zabludu«, te ističe potrebu da se takvo »oružje učini neškodljivim«. Ništa ne pomaže kuknjava da to ne bi odgovaralo ustavnosti. Oni koji su odgovorni za održavanje državnog reda ne smiju se prepustiti takvim razmišljanjima; pošto opšti aršin nije podesan za naše prilike, mora se uspostaviti jedan novi, čak i po cijenu da se napravi jedan skok unazad za nekoliko decenija. Werdet hart! (budite tvrdi!) - zahtijeva list.

U uvodniku od 10.X. isti list pripisuje opoziciji intelektualno začetništvo u svim nemirima koje nabraja (Bović, Perna, Utinja, Tušilović, Skakavac, Dubrave, Bosiljevo, Ponikve, G. Budački, Udbina, Vrhovine, Slunj, Plaški, Bošnjaci), što ukazuje na jedan zajednički centar odakle se rukovodi. »Stanovništvo Sjeničaka je dobro stojeće i mirno«. Tvrđnja, dakle, da su motivi zločinačke djelatnosti u bijedi i očaju - lažna je, optužuje list. »Isto tako je neistinita i Derenčinova tvrdnja o sljepačkom ponašanju neobuzdane birokrati-je«, pa uvodničar upućuje hvalospjev dobroj i efikasnoj vlasti koja radi za narod i koja je iz naroda potekla i »koja gaji najljubavnija osjećanja prema narodu«.

Jedva je prošlo mjesec dana od pomenutog uvodnika, kad je sudski proces Sjeničarcima razgolitio, nehotično, pravu istinu o kulturnom nivou Sjeničaka. To »dobro stojeće« stanovništvo je totalno nepismeno i kulturno zaostalo u mraku srednjevjekovlja! Sad je uvodničar lista »Die Drau« primoran da piše: »Akademija, Univerza, literarna i umjetnička društva i lijepe palače su ironija, ako se pogleda naličje koje počinje tik pred vratima Zagreba. Jer, Sjeničak nije nikakva usamljena pojava ... Od 36 optuženih je samo jedan, slovom i brojem jedan, pismen. I takovo stanovništvo hoće da se pokaže kao politički vrijedno ... Krajnje je vrijeme da se počne sa strpljivim radom na prosvjeti i kulturi«, zaključuje »Die Drau«.

Tako su o Sjeničarskoj buni od 1897. godine mislili, pisali i govorili onovremeni ljudi: državnici, političari, suci, advokati i novinari.

Ima li još nešto da se doda?

Prije svega, valjalo bi još malo zadržati se na ocjeni toga događaja. Šta je on u svojoj suštini?

Očevidno je, i razumljivo, nastojanje režima, s Khuenom na čelu, da čitav događaj svede na običan kriminal, na prosto ubistvo trojice »nevinih« građana, na djelo koje nema nikakve društveno-političke pozadine. Prastaro je nastojanje vlastodržaca da političkim prestupima daju boju banalnog kriminala, da ideologe, idealiste, zanesenjake trpaju u tamnice zajedno s kriminalcima, ili im nameću tamnički režim teži od onog u kome žive kriminalci.

Ne kažnjava Khuen Sjeničarce smo zbog ubistva trojice »nevinih« ljudi nego zbog drskosti njihove da udare na vlast. Ali Khuen to, dakako, neće da prizna.

Nijedan reakcionarni režim ne može drugačije da postupi. Vlast ne podnosi da bude bilo čime doveden u pitanje njezin prestiž, njena neprikosновенost, njena nepogrešivost i njena predstava koju sama o sebi stvara da je baš ona jedino moguća i najbolja (sjetimo se samohvale Khuenove o birokraciji koja efikasno funkcionira u korist naroda!). Reakcionarnom režimu koji zapada u nevolje, uvijek je neko drugi kriv: jedanput Jevreji, drugi put marksisti, treći put trockisti, četvrti put Slaveni, peti put Crnci, šesti put Azijci, sedmi put, recimo - Pataginci, ili bilo ko! Samo on nije nikada kriv!

Ta teza je na sudskom procesu i tokom političke kampanje oko procesa bila razbijena u paramparčad.

Opozicija, kao vlast koja još nije na vlasti, primorana je bila da ovakvu tezu razbija i da traži društvene uzroke »zločina«. Bez obzira na to kakvu ulogu će odigrati razni opozicionari kasnije, kad su stigli do vlasti, kako će se onda ponašati prema »zločinima« slične vrsti, njihova uloga u osvjetljavanju pravih uzroka sjeničarske bune bila je od velike koristi za društveno-politički razvitak Hrvatske.

Valja, međutim, priznati da teza o »običnom kriminalu« nije imala samo protagoniste u licu režimskih ljudi (uključujući tu i Sudbeni stol), nego i plodno tlo u redovima malograđanstva. Nije bilo teško da se filistri dovedu do najvišeg stadija gnušanja kad im se do detalja predoči zaista svirepa »tehnologija« sjeničarskog nasilja: tri čovjeka, došavši u selo »sasvim službenim poslom«, bivaju osumnjičeni kao Mađaroni, a nisu to, pa stoga mrcvareni do smrti. Tu je i skaredni ritual Marte Lončar nad mrtvim Đakovićem. Tu je i malo pljačke novca i satova. Sve je dakle, tu da se o svim seljacima Sjeničaka misli s ogorčenjem i gnušanjem i samo dobronamjerni će još dodati kao olakšavajuću okolnost: kobna zabluda je dovela do tragedije.

Faktor »zabluda« je u čitavom događaju neosporan. Ljudi Sjeničaka su mislili da imaju pred sobom Mađarone. Ljudi su mislili da imaju pred sobom mađarske zastave. Ljudi su povjerovali »sajamskim glasinama«, a nisu ni pokušali da raščiste šta je u tome istina. Povjerovali su zato što su već od ranije bili pripremljeni da baš takvim glasinama vjeruju. Oko njih je bilo već toliko zla da im nikakvo novo zlo, makar i posve izmišljeno, nije izgledalo nemoguće. Istina je da su Sjeničarci uopšte skloni da povjeruju svakojakim vijestima. Ja se sjećam, u vrijeme prije rata, da je otprilike svake treće ili pete godine dolazio u selo glas: »Evo Turaka«, ili »Evo Talijana«, pa bi selom zavladała prava panika i žene bi počele sakrivati djecu. A početkom pedesetih godina, kad se rasformirala seljačka radna zadruga i kad je trebalo srediti nekakve privredne račune sa zadrugarima, pa je kroz selo pošla jedna komisija da zapljenom stoke i plugova utjera dugove, tada se selo jako uzbunilo jer je u toj komisiji vidjelo — ustaše! A u komisiji bijaše sve sam zgoljni vrgomoski komunista i Srbalj, dobro poznat svima Sjeničarcima. Kulturna zaostalost i stalno strahovanje od zla su veoma značajni faktori, pa može da promaši svaki rad u selu, ako se i o tome ne povede računa.

Buna u Sjeničaku je zaista jedna seljačka buna. Seljačka je po isključivo seljačkom sastavu njenih subjekata. Nema tu ni jednog jedinog elementa koji je došao izvan seljačke sredine, sve je seljački prosjek, masa, gomila u kojoj se jedva ističu neki pojedinci. Seljačka je po spontanosti, po odsustvu organizovanosti, po

afektivnosti, po odsustvu vodstva, po kratkoći daha itd. Možda sve ove karakteristike ukazuju da bi pravilniji naziv bio »spontani revolt«, umjesto »buna«, ukoliko se u terminu »bune«, pa makar i seljačke, podrazumijeva postojanje nekakve organizovanosti i jasnije viđenih ciljeva. Međutim, objekat tog revolta je takav da se mora govoriti i o buni. Objekat nisu samo tri ličnosti nego i sistem koga. te ličnosti predstavljaju, a to je »gospodski«, birokratski sistem, nasilan i tuđ primarnim interesima graničarskog seljaštva, sistem koji ih konzervira u zapuštenosti, koji hoće da im nametne nove terete. Bojazan od mađarizacije, bojazan za pravoslavlje i srpstvo samo je pogodan most da subjekt lakše priđe ka pravom objektu.

Tipično seljački, rekao bih, još više, graničarski karakter revolta vidi se u načinu primjene nasilja, u nevjerovatno sporom, kolebljivom toku same egzekucije. Nema tu ni traga svjesne, revolucionarne odluke: uništiti protivnika kratkim postupkom, što brže, da bi se išlo dalje. Nema tu coup de grace, a buntovnici su imali i vatreno oružje i nož. Umjesto takvog postupka dugotrajno mrcvarenje žrtava (počelo je oko podne i traje do pred večer). Posljednji udarac Đakoviću nanosi se đubranim rogljama, dakle, stopostotno - seljački!

Zašto?

Zato što afektom mržnje dominira afekt straha.

Mržnja je veoma snažna. Mržnja protiv zla u kome žive, protiv nepravde, protiv gospode, protiv »debele« gospode, protiv svekolike gospode — toliko je snažna da ih ona dovodi u stanje »kratkog spoja«: svak ko nosi građansko odijelo gospodin je i ne vjeruj mu, već udri po njemu. Takvu ocjenu kobnu po njih sve (i žrtve i buntovnike) dobijaju Cvijanović, Brozović i Đaković. Ne vjeruj ni svome popu, sinu istog sela, ne vjeruj mu, jer ni on više nije ono što je bio, - gospodin je! Ne vjeruju ni »svojim« zastavama koje su toliko puta nosili u litiji (»prošenciji«). Misle da su baš to mađarske zastave! Uzalud uvjeravanja. Mržnja je slijepa. Ili su, možda, uvidili da to nisu mađarske zastave, ali sad su im sve zastave krive, svaka je izraz vlasti, nasilja, prevare, zalučivanja, »mađaronstva«? Tako stoji s mržnjom.

A strah?

Dok mržnju i hrabrost podstiče prisustvo gomile, dotle je strah usađen u svakom pojedincu. Strah od odmazde. »Šta mi to delamo? Udaramo na carsku vlast, a šta će s nama biti poslije?« Ta još u selu ima živih staraca, graničara, na čijim leđima se bjelasaju ožiljci od kandžije i šibe, još ih ima grbavih poslije pretrpljenih muka u kladi, u Bambergovoj spravi. Ni turske odmazde nisu zaboravljene. Još kazuje predanje o Malkoč-begu i Hasan-paši, strašnim krvolocima. »Ljudi, kud smo mi to zaglavinjali? Lako je pobiti ovu trojicu gospode, mađarona, ali šta ćemo dalje?« Strah koči mržnju, ne da joj da piruje u trenutačnom uništenju protivnika. Zbog toga nema tu uspone linije, ni kulminacije, ni raspleta drame. Zbog toga, čitava buna teče u znak pitanja: »bi li ili ne bi?« Odatle ono dugotrajno, mlitavo zlostavljanje, mučenje: udari samo malo, pa brže pobijegni u gomilu da te ne bi vidio svjedok. Gomila, ili »svi«, kako je govorio Rade Derenčin, udaraju, gaze po žrtvama, a pojedinci su teže vidljivi. DMITAR MRKALJ (57 godina) viče: »Dajte ga meni u šake!« i udari

Đakovića tri puta pesnicom (!) po glavi, a potom, pretrnuvši valjda od straha, veli gomili »hrabro«: »Eto vam ga, sad ga držite vi!« Mile Sole puca iz puške na Đakovića, ali ga »ne pogađa«! Ni milosrđa nije manjkalo. Pokušavaju neki da sakriju Đakovića, drugi dodaju vode samrtniku, ali i tu je strah jedan od motiva. Samo strahom, i to sad paralitičnim strahom, može se objasniti činjenica da dolaskom žandarmerije i vojske niko ne bježi u šumu. Kad je stigao »brahij« od dvije satnije C.I.K. 53. pješачke pukovnije, svi bez otpora bježe od crkve, ali niko ne bježi u šumu! A šume oko Sjeničaka su toliko prostrane da bi bile potrebne tri cijele pukovnije, pa da ih temeljito pretresu. Na poziv vlasti da se učesnici bune odmah prijave — svi dolaze na okup kod crkve. Tu se vrši prva istraga. Iz tih dana je poticala jedna izuzetno zanimljiva i tehnički vanredno uspjela fotografija koja se čuvala u našoj kući sve do posljednjeg rata. Šta bih dao da je danas imam! Snimak je napravljen na južnoj padini crkvišta: u pozadini je stara, drvena crkvice, a ispod nje, na padini, postrojeni u nekoliko vrsta, opkoljeni vojničkom stražom stoje »buntovnici«. Moglo ih je biti oko 150-200. Neki su vezani u lance.

Zanimljivo je pitanje: kakav je bio odnos pobunjene mase i vođa? Da li je buna imala svoje vođe? Ili nekog ko bi se barem približavao tome pojmu? Čitava dinamika događaja ne govori u prilog ovakve pretpostavke. Oko crkve se moglo okupiti najviše do 1000 ljudi. Ali, to ljudstvo ne predstavlja nikakvu organizovanu cjelinu. Niko ga ne drži na okupu. Gomila se čas zbija, a čas razbija u omanje grupe koje se komešaju tamo-amo, nošene afektima, a ne vođene voljom pojedinaca. Neki su presjedili, pijući i bučeći, čitav dan u birtiji Hinka i Laure Frelih! Uostalom, i revolucije imaju svoje saputnike, kolebljivce, neutralce soji iz prikrajka motre »šta će biti«.

Pa ipak, ne možemo da previdimo da je bilo pojedinaca koji se, doduše, nisu nametali kao vođe niti ih je masa kao takve »isticala«, ali su djelovali više, sudikamo više od ostalih. Tu je, prije svih, onaj Neznani koji je pred crkvom dobacivao Cvijanoviću i Brozoviću: »Ne dijeli se Sveta Petka, što imate kod nje :>osla?« U tome uzviku je Neznani vrlo oštromno sažeo svu protivrječnost situacije u kojoj su se našli došljaci i ta jedna, jedina rečenica je bolje od bilo kakvog dugačkog govora djelovala na masu do krajnosti ubjedljivo i zapaljivo. Po mudrosti svojoj je taj Neznani bio predodređen za vođu! Poslije tog uzvika sve sumnje i nagađanja o tome šta je pravi smisao dolaska gospode — nestaju. »Sve je sad jasno« i — drama može početi.

U sudskim dokumentima, kao i u poznijim iskazima savremenika, izbija na novršinu nekoliko imena: Pavao Mrkalj-Balatin, Sava Manojlović, Mile Vujčić-sole, Marta Lončar i Toma Lončar. Između njih, opet, najviše se ističe Pavao VMrkalj-Balatin.

On je taj koji je prvi, u petak 17. rujna, donio iz Karlovca »sajamske glasine« o mađarskim zastavama i porezima; on ih je razglasio širom sela i pozvao :eljane da čuvaju crkvu; on iznosi »mađarske« zastave iz crkve pred gomilu; on ;tiže da tuče i zlostavlja svu trojicu; on provaljuje prozor parohijalnog stana i zvlači skrivenog Cvijanovića, udara ga sjekirom, hoće i glavu da mu odrubi; on labavlja uže kojim vuku Brozovića za noge; on, kao mahnit, leti od kuće do kuće i potrazi za Đakovićem itd.

Ja sam Balatina (samo tako smo ga svi zvali) dobro poznavao i upamtio njegov lik kao da ga danas gledam. Meni je bilo deset godina kad je on navršio pedeset. Pošto je odležao svojih deset godina u Lepoglavi, Balatin je bio čest posjetilac naše kuće i, mada su moji roditelji mogli da gaje mržnju prema njegovom bezumnom ponašanju baš prema njima u Buni, ipak se sve to odbacilo u zaborav. Nikad nisam čuo ni riječi o minulom zlu. Balatin mi je imponovao svojim obličjem i snagom. Kao div. Sav obrastao u dlaku (obrve kao ptičja krila, dlake iz ušiju, dlake iz nosa, dlake na grudima i prstima, nije ih bilo, valjda, samo na dlanovima i tabanima) i neobične snage. Crte njegova lica imale su nešto od mačijeg roda: vrlo istaknute jabučice i kose oči. Balatin bi dolazio u našu kuću redovno u zimu, kad se kolju svinje. Dok Mile Relja brusi noževe i nadgleda kotao vode za šurenje, Balatin se uvlači u tijesan svinjac, među goleme prasce, hvata jednog po jednog za noge i izvlači iz svinjca - na egzekuciju! Ne pomaže ni cika ni otimanje kad Balatin stisne i pritisne. Balatin je bio naizgled tih i pitom, ali jao onome ko ga izazove na tuču: njegovoj snaži i silovitosti nema kraja. Nešto sam već rekao o tučama u kojima je učestvovao poslije robije. Ne znam kako i zašto, ali, kad sam dospio do Tolstoja, ja sam Bagrationa predstavio u sebi Balatinovim likom! Ba-la-tin! Ba-gra-ti-on! Možemo zamisliti užas jednog Cvijanovića: Balatin razbija sjekirom prozor, uvlači se u sobu, ščepa samrtnika u svoje rutave šake (»cem ti zbeda«) i baca ga iz kuće rulji pod noge. Ne, ne možemo nikako, a da sve postupke Balatinove u Buni, ne ocijenimo kao divljaštvo, kao svirepost.

Ipak, ima li išta čime može da se iskupi?

Možda njegovom predodžbom o nepravdi. Nepravdi protiv koje je ustao. Za krajnju ocjenu (ne ocjenu suda, ne vlasti) nije bitno što je njegova predodžba o konkretnim nosiocima nepravde bila kriva. Zar je on jedini koji se prevario u tome od kada traje borba protiv nepravde? Nije bitno ni to što je Balatin u borbi za pravdu, upotrijebio »neadekvatna« sredstva nasilja i svireposti. Pa koja je to buna ikad bila, koja se nije služila nasiljem? Zar je on jedini koji bi mogao pravdati svoje postupke devizom: »cilj opravdava sredstvo«? Šta više, njegovo nasilje je sasvim bezazleno u poredenju sa metodom kojom su se služili i služe veliki državnici i političari od pamtivijeka do naših dana. Nije Balatin imao pred očima nikakve »više ciljeve« uime kojih je, tobože, dozvoljeno primjenjivati niska i prljava sredstva kao što su: laganje, podmetanje, prevođenje naivnih žednika preko vode, poltronisanje, slamanje karaktera, i tome slično. Balatin je bio nepismen i star svega 27 godina. Nije mogao, nije imao ni vremena da nauči pomenute politikantske vještine. Možda i bi, možda bi i on jednog dana postao veličanstveni tiranin, ali nije imao ni vremena ni škole! Samouci sporo napreduju.

Da li su žrtve sjeničarske bune (ne, zaboga, oni obješeni seljaci, nego ona trojica u komisiji) zaista slučajne i nevine, da li su posljedica samo jedne kobne zablude?

Zapazimo nekoliko neospornih činjenica:

Prvo, državna komisija dolazi u Sjeničak da bi obavila diobu zemlje u zaseoku Bižićima. Putujući iz Lasinje komisija ne skreće sa glavnog puta, da bi pošla ravno u Bižiće, a zgoda joj je, već produžava kretanje u središte sela. Zašto?

Drugo, pošto su stigli u središte sela i odsjeli u krčmi Hinka Freliha, a to je samo stotinak metara podno crkve (!), u Bižiće odlazi na posao sam samcat »mjerčin« Đaković, najniži činovnik među njima. Cvijanović i Brozović ostaju. Komisija, dakle, više nije komisija. Krši se birokratski red koji je u ono vrijeme bio strog i poštovan. Zašto?

Treće, uprkos upozorenju koje su dobili od gospođe Laure da je selo već uzburvano protiv mađarskih zastava, dvojica činovnika ne obaziru se na to, nego »hladnokrvno« polaze u šetnju kroz selo. Zašto?

Četvrto, činovnici se penju i do crkve »da bi razgledali ljepote okolice«. Tu, vjerojatno, zatiču seosku stražu, odatle slušaju kako Vasilija Maslečka zove na uzbunu i sve to im nije dosta, ne udaljuju se, već odlaze u posjet ~ parohu Nikolišu. Zašto?

Peto, ne vidi se napor suda da utvrdi prave začetnike, početne izvore »sajamskih glasina«. U svakom slučaju, ti izvori nisu utvrđeni, iako je cjelokupna opoziciona javnost insistirala baš na tome.

Nikola Fadljević u veoma zanimljivom i podužem članku, pod naslovom »Uzroci seljačke bune u Sjeničaju« (list »Lička sloga« god. VI, br. 10-12 od 1938. godine), tvrdi da je komisija trojice činovnika bila »povjerljiva mađaronska izvidnica krvave izborne vlasti bana Khuena sa zadatkom da konstatira, je li naručeni karlovački izazov (tj. proturanje »sajamskih glasina« od strane Khuenovih agenata — G. N.) na bunu uspio i, ako nije, da se to zgodnim postupkom nadopuni i o tome podnese izvješće s kojim bi se moglo raspisati ponovnih izbora u kotaru Pisarovina - po uzoru na Bošnjake! — odgoditi na neizvjesno vrijeme i tako dru Pasariću³⁰ spriječiti siguran povratak u hrvatski sabor, što se uostalom i postiglo na najveću nesreću Sjeničaka«.

Mora se priznati da Fadljevićeva tvrdnja, da je sjeničarska buna odgovarala političkim interesima Khuena, stoji na dosta uvjerljivim osnovama. Činjenice, koje sam istakao, koje govore o sasvim nelogičnom i zagonetnom ponašanju komisije na dan 21. rujna potkrijepljuju ovu tvrdnju.

Fadljević upućuje oštre zamjerke i parohu Nikolišu i učitelju Dmitroviću, jer, u vremenu od 17. do 21. rujna »nisu politički raskrinkali smisao 'sajamskih glasina' tj. kao izbornu podvalu protiv Pasarića. Time je pop Nikoliš izgubio povjerenje naroda, on je samo jamčio svojom glavom da mađarske zastave neće biti izviješene. Prekasno i neuvjerljivo.« Fadljević pretpostavlja da se Cvijanović onoliko dugo motao oko parohijalnog stana zato što je imao namjeru da i paroha Nikoliša pridobije kao saučesnika za svoj plan provokacije. Fadljević zamjera Nikolišu zašto on sam nije odmah otvorio crkvu već je ključeve predao masi tek na zahtjev. Ovim je samo povećana napetost naroda. Nije li to namjeran postupak, već u dosluhu sa eventualnim Cvijanovićevim planom?

Teško je suditi mrtvima. Ne mogu da se brane, a neoborivih argumenata protiv njih nemamo. Imamo samo indicije, manje ili više dostojne pažnje. S

³⁰ Kandidat udružene antikuenovske opozicije dr Pasarić, urednik lista »Obzor«, bio je izabran za narodnog zastupnika u kotaru Pisarovina, kome je pripadao i Sjeničaj. Međutim, Khuenu je uspjelo da taj izbor poništi. Bojeći se da će Pasarić opet proći na ponovnom izboru, Khuen je, prema hipotezi Fadljevića, izazvao sjeničarsku bunu, da bi tako doveo kotar Pisarovinu u vanredno stanje u kojem bi provođenje izbora bilo nemoguće.

druge strane, činjenica je da se i paroh Nikoliš našao u istražnom zatvoru u Zagrebu, doduše kao svjedok, ali je istražni sudac Košutić nastojao da i njega smjesti na optuženičku klupu. Košutićeva teza je bila da je upravo Nikoliš jedan od podstrekača Bune. Dalje, poznata je činjenica da je paroh Nikoliš bio svrstan u antimadaronskom pokretu, da se suprotstavljao plaščanskom episkopu Mihajlu Grujiću koji je, opet, gonio niže svećenstvo i zalagao se za lojalnost prema Khuenovom režimu. Najprisniji prijatelj - pobratim i politički suborac Nikolišev bio je Nikola Milić, pop stipanski. Fadljević ističe popa Milića kao beskompromisnog borca, opozicionara. Mislim da bi se prijateljstvo i saradnja između Milića i Nikoliša teško održala da je u Nikoliša, za vrijeme Bune, bilo ikakvih nečistih računa. Ali, neka mi oprostite sjeni moga oca i popa Nikole, u političkom životu ništa nije nemoguće. Poučen historijom i u ime nepristrasnosti prema svome najbližem, mogu otvoriti pitanje: nije li čitava opoziciona djelatnost Nikole Milića i Mihajla Nikoliša i mnogih drugih ondašnjih boraca bila samo jedna fasada iza koje se skrivala izdaja narodnih interesa, nisu li i Košutićeve optužbe protiv moga oca bile samo jeftin policijski blef, nije li svim tim opozicionim koprcanjima malih ljudi ipak upravljao veliki moćnik onoga vremena ban Khuen Hedervary? Ako stvari tako vodimo do apsurdna, neće li vladika Grujić i ultraška mafija oko »Srbobrana« postati pravim narodnim borcima?! Politički kotlovi u kojima se vare, savijaju i prevaspitavaju ljudi, ključaju već vjekovima. Neka mrtvi, a nevini oprostite moje pogane sumnje...